

अध्याय एक

परिचय

१.१. अध्ययनको पृष्ठभूमि

देशको कुल जनसंख्या २,६४,९४,५०४ रहेको छ । जस मध्ये १,३३,४५,४६३ जना महिला रहेका छन् । जुन कुल जनसंख्याको ५१.५० प्रतिशत हो । त्यसैगरी लैंगिक अनुपात ९४.१८ प्रतिशत (१०० महिलामा ९४.१८ पुरुष) रहेको पाईन्छ । देशको कुल साक्षरतादर ६५.९ प्रतिशत रहेकोमा पुरुषको साक्षरतादर ७५.१ प्रतिशत रहेको छ भने महिला साक्षरतादर ५७.४ प्रतिशत रहेको पाईन्छ । जुन २०५८ को जनगणना अनुसार ४२.८ प्रतिशत रहेको थियो । कुल ५४,२७,३०२ परिवार संख्याको २५.७३ प्रतिशत परिवारमा महिला घरमुली रहेका छन् त्यसै गरी सम्पति तथा घरजग्गा माथिको स्वामित्वलाई हेर्ने हो भने १९.७१ प्रतिशत रहेको छ । वैवाहिक अवस्थालाई हेर्दा १० वर्ष वा सो भन्दा माथिल्लो उमेरको कुल जनसङ्ख्याको ३५.६ प्रतिशत अविवाहित रहेका छन् जसमा महिला ३१.१ प्रतिशत अविवाहित रहेका छन् । एकल महिला १० वर्ष वा सो भन्दा माथिल्लो उमेरको कुल महिलाहरूको ४.६१ प्रतिशत (४ लाख ९८ हजार ६०६) रहेको छ । कुनै न कुनै रूपमा अपाङ्गता भएका १.९४ प्रतिशत मानिसहरूमा महिलाको जनसङ्ख्या ४५.४४ प्रतिशत रहेको ११ जनगणना २०६८ ले देखाउन्छ(केन्द्रिय तथ्याडक विभाग, २०७०) ।

सामान्यतया घरायसी कामकाज चुलोचौको, धारापधेरा, खेतीवारी आदिमा व्यस्त रहने परम्परा तथा मान्यता बोकेको नेपाली समाजमा महिलालाई दोस्रो दर्जाको मानिसका रूपमा हेर्ने गरिएको पाईन्छ । विभिन्न सामाजिक मुल्यमान्यताले गर्दा हाम्रो समाजमा महिलाको भूमिकालाई सिमित पारिएको देखिन्छ । खाना पकाउने, लुगा धुने, खेतीवारीको काम गर्ने, बस्तुभावको स्याहार गर्ने, केटाकेटीको हेरचाहा गर्ने जस्ता अनउत्पादक एवम् मुल्यहीन अर्थात कुनै आर्थिक लाभ नभएका कार्यहरूमा संलग्न देखिन्छन जसले महिलाको वृद्धिविकासमा असर पुऱ्याईरहेको छ । महिलाहरू विभिन्न क्षेत्रमा पछाडि पर्नुका कारणहरू भनेको नै महिला माथि हुने सामाजिक विभेदिकरण हो भनेर भन्न सकिन्छ । असमान ज्याला, लैंगिक विभेद, सार्वजनिक क्षेत्रमा हैरानी, यौन शोषण आदि महिला माथि हुने विभेदका नमुना हुन । “पोथी बासेको राम्रो हुदैन,” “खुट्टा भए जुत्ता कति कति,” “अलिछना जात,” बोक्सी आदि जस्ता शब्दहरू महिला माथि प्रयोग हुने गरिएको पाईन्छ । महिनावारी

हुँदा समेत घरभन्दा टाढा गोठमा वस्नु पर्ने, दुध, दही खान नहुने, धार्मिक कार्यमा सहभागी हुन नपाउने तथा दाईजोको नाममा महिला माथि विभिन्न खालका सामाजिक घटनाहरु हुने गरेको पाईन्छ । हाम्रो जस्तो अल्पविकसित मुलुकमा महिलाको अवस्थालाई हेर्दा केहि सुधारउन्मुख देखिएता पनि अधिकांश महिला अझै कष्टकर जीवन जिउन बाध्य छन् (भण्डारी, २०७३) ।

समाजशास्त्रीय दृष्टिकोणवाट महिलाको पृष्ठभूमिलाई व्याख्या गर्दा केहि सिद्धान्तलाई आधार मान्न सकिन्छ । मार्क्सवादी सिद्धान्तले महिलाको सामाजिक दमनको पक्षलाई जोड दिन्छ । पुरुष प्रधान उत्पादन प्रणालीमा गृहणी नोकर वर्गमा र श्रीमानलाई एउटा महिलाले निःशुल्क सेवा प्रदान गर्दछिन भने अर्कातिर सार्वजनिक वा घर बाहिर श्रम बजारमा विक्रि मुल्यमा आफ्नो श्रम बेच्न बाध्य हुन्छन् । यसरी आर्थिक एवम् सामाजिक रुपमा महिलाको अवस्था असमान देखिन्छ (अर्याल, २०७२) ।

विश्व महिला ईतिहासलाई हेर्दा सन् १९६० को दशकमा पश्चिमी मुलुकमा देखा परेको महिला आन्दोलनलाई महत्वपूर्ण मानिन्छ भने महिलाका सवाल तथा मुद्दाका माथि छलफल तथा बहस भने सन् १९७५ मा भएको पहिलो विश्व महिला सम्मेलन पश्चात स्थापित भएको पाईन्छ । पहिलो विश्व महिला सम्मेलन मक्सिकोमा भएको थियो । महिला सवालमा अध्ययन गर्ने क्रममा विभिन्न सिदान्दहरु अगाडि सारिएका पाईन्छन् । १) उदार नारीवाद, २) मार्क्सवादी नारीवाद, ३) आमुल नारीवाद रहेका छन् । उदार नारीवादको को शुरुवात सन् १९-२० शताब्दीतिर भएको पाईन्छ । लैगिक असमानता सिद्धान्तको मुख्य उदाहरण उदार नारीवाद हो । यसको जोड युक्ति संगत नैतिक रुपमा मानवीय क्षमतामा आधारित भएर पुरुष संग समानताको दावी गर्नु पर्दछ भन्ने रहेको छ । मार्क्सवादी नारीवादले महिला केवल सन्तान उत्पादन गर्ने, पूँजीपतिको यौन आवश्यकता परिपति गर्ने विलासीताका सामानहरु भएको र पुरुष सरह भौतिक बस्तु, शक्ति, हैसियत आदिमा पहुँच पुग्न नसक्दा नारी माथि शोषण हुने गरेको र यस प्रकारको विभेदलाई अन्त्य गर्ने गतिलो औजार वर्ग संघर्ष नै भएको दावी गर्दछ । जब सम्म पूँजीवादी समाजमा निजी सम्पतिको अवधारणा रहिरन्छ तब सम्म महिला मुक्ति सम्भव हुँदैन । आमुल नारीवाद एक शसक्त, आक्रमक, विवादास्पद, क्रान्तिकारी सिद्धान्त हो । यसले महिलाको स्वतन्त्रता तथा मुक्तिका लागि पितृसत्ताको अन्त्य गरि मातृसत्ताको सिर्जना गर्नु पर्दछ भन्ने धारणा अघि सार्दछ (ओझा, २०६३) ।

नेपालमा वि.स. २०५८ मा महिला आयोगको गठन पछि विभिन्न महिला सवालमा केन्द्रित कार्यक्रमहरू तथा मुद्दाहरूअगाडी सारिएको पाईन्छ । हाल नेपालमा ज्वलन्त रूपमा उठेका महिला सवालहरू समान ज्याला, पैतृक सम्पति माथिको हक, सुरक्षित गर्वपतन, सन्तान उत्पादन माथि नियन्त्रण, आर्थिक सहभागिता, निर्णय प्रक्रियामा तथा स्रोत साधनमा समान पहुँच आदि जस्ता मुद्दाहरूले स्थान पाएको पाईन्छ । यसै सन्दर्भमा राजनितिक आरक्षण, सुरक्षित गर्वपतन, महिलाको नामवाट नागरिकता, पैतृक सम्पतिमा महिलाको हक आदि कानुनी रूपमा स्थापित मान्यताहरू हुन् । (नेपाल सरकार, २०७२)

सामान्यतया शिक्षा एक सामाजिक अर्न्तक्रिया हो, जहाँसामाजिक रूपमा मानिसले देखाउने व्यवहार, चालचलन, रहनसहन, सामाजिक मुल्यमान्यता आदि बारे व्यवहारिक तथा सैद्धान्तिक रूपमा ज्ञान आदानप्रदान गर्ने गरिन्छ ।मानिस जन्म देखि मृत्यु सम्म सिक्ने र सिकाउने प्रक्रियामा निरन्तर सहभागि भईरहन्छ । यहि सिक्ने र सिकाउने प्रक्रिया नै शिक्षा हो । हाम्रो नेपाली समाजमा शिक्षा आर्जन गर्नुलाई नोकरी प्राप्त गर्ने माध्यमका रूपमा मात्र हेर्ने गरिएता पनि सामाजिक रूपमा शिक्षा समाज रुपान्तरणको एउटा माध्यम हो । जसले मानवीय व्यवहार तथा सामाजिक मुल्यमान्यतालाई समयानुकुल गतिशिल बनाउदै जान्छ (रसाईली, २०७२) ।

पुनमगर २०७१ का अनुसार शिक्षा वारे सुकरात यसरी भन्छन, “शिक्षा भनेको संसारको सबै भन्दा ठुलो विचार हो, जुन प्रत्येक मानिसको मस्तिष्कमा स्वभाविक रूपमा रहेको हुन्छ, र त्यसले उज्यालोउन्मुख गराउँदछ” । मानव सभ्यताको हरेक काल खण्डमा शिक्षाको महत्वपूर्ण भूमिका रहेकोछ । शैक्षिक जागरुकताकै कारण आज संसार विकासको योअवस्थामा पुगेको हो । शिक्षित जनशक्ति नै राष्ट्रको अमूल्य स्रोत र प्रगतिको सम्वाहक हो । आज विश्वका धनी मुलकको प्रगतिलाई हेर्ने हो भने ती देशहरूले शिक्षामा ठुलो लगानीका गरेको पाईन्छ, जसले गर्दा त्यहाँका जनतामा कुनै पनि कार्य गर्न दक्षता कुशलता हाँसिल हुन्छ, र प्रविधिमा समेत उच्च प्रगति भएको पाईन्छ, त्यसको प्रमुख कारण भनेको उनीहरूले शिक्षामा गरेको लगानीको प्रतिफल हो, (पुनमगर, २०७१) ।

शिक्षा मुख्य गरि तीन प्रकारका हुन्छन । १.औपचारिक २.अनौपचारिक ३.विशेष शिक्षा रहेका छन । औपचारिक शिक्षा अर्न्तगत विद्यार्थी स्वयम निरन्तर स्कूल गई पाठ्य योजना वा पाठ्यक्रम अनुसार शिक्षकद्वारा पठनपाठनमा सहभागि भई हासिल गर्ने शिक्षा पद्धति हो, जहाँ विद्यार्थी तथा शिक्षकले विभिन्न नियमहरूपालना गर्ने गर्दछ । भने

अनौपचारिक शिक्षा अर्न्तगत स्कुल जान नसकेका तर उमेर पुगिसकेका प्रोढ महिला तथा पुरुषहरूलाई उनीहरूको समयानुकुल हुने गरि परिवार, टोल तथा समुदायमा संचालन गरिने साक्षरता कक्षाहरू नै अनौपचारिक शिक्षा हो । यसै गरि विशेष शिक्षा अर्न्तगत अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि दिईने शिक्षा नै विशेष शिक्षा हो (बस्नेत, २०७०) ।

त्यस्तै हिन्दु धर्ममा गुरुकुल, बौद्ध धर्ममा मठिया र ईस्लाम धर्ममा मदरसा प्रणालीबाट शिक्षा प्रदान गरेको पाईन्छ (अधिकारी, २०७१) । शिक्षाले नै सामाजिक मुल्यमान्यता, ज्ञान, सीप आदि सिकाउँदछ र शिक्षा नै मानव जीवनको पहिलो र अन्तिम प्राथमिक अवस्था हो (Ballantine & Hammack, 2012)। कर्लभट को भनाइमा मार्क्सले शिक्षावारे असमानताका लागि मानविय क्रियाकलाप र तार्किक प्रवृत्तिलाई जिम्मेवार ठहर्‍याएका छन् । बुर्जुवा र सर्वहारा वर्ग भएको सामाजिक संरचना नै सामाजिक शिक्षा असमानताको कारक तत्वका रुपमा पाईन्छ (राईट, १९८२) ।

नेपालमा औपचारिक रूपमा महिला शिक्षाको शुरुवातवारे चर्चा गर्दा वीर शमशेरको पालामा भारतीय गंगा वाईले शुरु गरेको पाईन्छ । त्यसपछि चन्द्र शमशेरले काठमाण्डौको ढोकाटोलमा एउटा कन्या पाठशाला वि.स.१९८० मा स्थापना गरि महिला शिक्षालाई अगाडि बढाउने प्रयास गरे । यसरि महिला शिक्षाको लागि राणा कालमा सामान्य प्रयासहरू भए तापनि वि.स.१९७५ मा स्थापित त्रिचन्द्र कलेजमा वि.स. २००४ सालमा गएर ४ जना मात्र छात्राहरूभर्ना भएको पाईएकोले त्यस अवधिमा महिला शिक्षाले त्यति गति लिन सिकेको देखिदैन । वि.स.२००४ सालमा नै प्रधानमन्त्री पद्म शमशेरले काठमाण्डौमा पद्म कन्या विश्राम (कन्या क्याम्पस) खोलेको पाईन्छ (अधिकारी, २०७२) ।

नेपालमा उच्चशिक्षामा महिलाको कुल भर्नादर करिब १७ प्रतिशत छ भने जवकि विश्वमा महिलाहरूको कुल भर्नादर ३० प्रतिशत भन्दा बढि रहेको पाईन्छ अझ विकसित मुलुकको त सोहि दर ७० प्रतिशत भन्दा माथि रहेको पाईन्छ । आज भन्दा २५ वर्ष अगाडिको समयलाई हेर्ने हो भने (छात्रा) महिलाको संख्या उल्लेख्य वृद्धि भएको पाईन्छ । इएम आइएस को प्रतिवेदन (२०७०/०७१) लाई आधार मान्ने हो भने उच्चशिक्षामा छात्र भन्दा छात्राहरूवढिरहेको देखिन्छ । जवकि महिलाहरू २००२ साल पछि मात्र विद्यालय जाने गरेको पाईन्छ । राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन २०४९ अनुसार नेपालमा २०४८ सालमा उच्च शिक्षा अध्ययन गर्ने विद्यार्थी मध्ये १५ प्रतिशत भन्दा कम छात्रा थिए भने सो

अनुपातमा व्यापक परिवर्तन भएर छात्राहरू ५१ प्रतिशत भन्दा बढि रहेका छन । (शिक्षा आयोग, २०४९)

महिला शिक्षाको अवस्थालाई हेर्दा शिक्षा क्षेत्रमा कुल शिक्षकमा महिला शिक्षकको संख्या २,३७,१६६ जना छन जुन ३२ प्रतिशत हो । जसमध्ये प्राथमिक, निम्नमाध्यामिक, माध्यामिक र उच्च माविमा क्रमश १,५३,५३६ (३९.६%), ४०,२५९ (२४.७%), २९,१०९ (१५.६%), १४,२६२ (४.७%) रहेका छन् । त्यसै गरि निजामति क्षेत्रमा कुल १५,८२० जना महिला रहेका छन् । जसमध्ये विशिष्ट श्रेणी, राजपत्रांकित प्रथम, द्वितीय र तीतृय श्रेणीमा क्रमश ४ जना, ९ जना, ९६ जना, ६५५ जना र राजपत्रअनंकित प्रथम, द्वितीय, तृतीय, चौथो, पाँचौश्रेणीमा क्रमश ११०४ जना, १,४३२ जना, २४८ जना, २५ जना महिला रहेका छन् । भने सहायक स्तरमा १५३४ जना र स्वास्थ्य क्षेत्रमा १०७९३ जना महिला कर्मचारी रहेका छन ।

तथापि नेपालको महिलाको शैक्षिक अवस्थालाई हेर्ने हो भने त्यति सन्तोषजनक देखिदैन त्यसैमा पनि डाँगी महिलाको शैक्षिक अवस्था भनै नाजुक देखिन्छ । तिनै डाँगी महिलाहरूको शिक्षाको अवस्थाको अध्ययन गर्ने उद्देश्यले तुलसीपुर नगरपालिका वडा नं.१८ उररीका डाँगी महिलाहरूको शिक्षाको अवस्थाबारे प्रकाश पारेको छु । यस तुलसीपुर नगरपालिका वडा नं.१८ उररीकाडाँगी महिलाहरूको शिक्षाको अवस्थाको अध्ययनवाट प्राप्त भएका निष्कर्षहरूले मुलुक भर रहेका डाँगी महिलाहरूको शैक्षिक अवस्थाबारे प्रष्ट पाउँदा राज्यले महिला सम्वन्धि नीति निर्माण गर्न, प्रशासकीय तथा निजी क्षेत्र तथा गैर सरकारी संघ संस्था तथा भविष्यमा डाँगी महिला सम्वन्धि अध्ययन अनुसन्धान गर्न चाहने जो कोहि स्वदेशी तथा विदेशी समाजशास्त्री/मानवशास्त्री तथा अन्य अनुसन्धान कर्तालाई ज्यादै उपयोगी हुनेछ ।

१.२. अध्ययन समस्याको कथन

जीवनको अभिन्न अंग शिक्षा हो । शिक्षाको अभावमा मानिस शारिरीक, बौद्धिक, मानसिक र संवेगात्मक रुपमा अपाङ्ग हुन्छ । शिक्षा विना ज्ञान, सीप र अभिवृत्तिको विकास हुन सक्दैन तसर्थ समदायका सबै पक्षलाई शिक्षा आवश्यक हुन्छ । २०६८ सालको जनगणना अनुसार देशको कुल जनसंख्यामा महिलाको जनसंख्या १,३३,४५,४६३ रहेको पाईन्छ, जुन जम्मा जनसंख्याको ५१.५० प्रतिशत हो । जसमा लैगिक अनुपात

९४.१८प्रतिशत (१०० महिलामा ९४.१८पुरुष)रहेको पाईन्छ । नेपाली पुरुषप्रधान समाजमा सामान्य हैसित राख्ने महिलाहरूको विभिन्न क्षेत्र जस्तै निजामति कर्मचारी, उद्योगी व्यवसायी, व्यापारी, राजनेता, पत्रकार आदिमा महिलाको सहभागितालाई हेर्ने हो भने ज्यादै न्युन देखिन्छ । घरायसी कामकाजहरू बस्तुभावको स्याहारसुहार गर्ने, खाना पकाउने, खेतीपातीको कामकाज गर्ने, केटाकेटीको हेरविचार आदिमा महिलालाई सीमित पारिएको पाईन्छ भने महिलाहरूकेहि वर्षयता देशका विभिन्न क्षेत्रमा आफ्नो सभागिता जनाउन थालेका छन । महिलाहरू विभिन्न क्षेत्रमा सहभागि हुने, आफ्नो समस्या राख्ने तथा समस्याका समधानका उपाय समेत खोजी गर्ने गरेको पाईन्छ (के.सी., २०७३) ।

नेपालमा वि.स. १९७५ मा त्रिचन्द्र कलेजको स्थापना तथा वि.स. २००४ सालमा पद्म समशेरले पद्मकन्या कलेजको स्थापना गरे पश्चात महिला शिक्षा औपचारिक रूपमा अधि बढेको पाईन्छ । यद्यपि महिला शिक्षा अर्थात महिला शिक्षित हुने दर तिब्र गतिमा वृद्धि भएपनि महिलाको शैक्षिक अवस्थामा भने सोचेअनुरूपप्रगति हुन सकिरहेको छैन । २०६८ को जनगणना अनुसार महिला साक्षरता दर ५७.४ प्रतिशत रहेको पाईन्छ । जुन २०५८ को जनगणना अनुसार ४२.८प्रतिशत रहेको थियो । (भट्टराई, २०७३)

तथापि महिला शिक्षित हुनेदरबढ्दै जानु तथा शिक्षामा वृद्धि भए पनि सामाजिक रूपमा महिलाको भुमिकामा भने परिवर्तन आएको देखिदैन । २०६८ सालको जनगणना अनसार देशको कुल महिला साक्षरता ५७.४ प्रतिशत रहेको पाईन्छ । नेपालको महिलाको साक्षरता स्थिति हेर्ने हो भने सवैभन्दा बढि ब्राहमण, क्षेत्री महिलाको रहेको पाईन्छ भने त्यसपछि क्रमश जनजाति महिला त्यसमा पनि थकाली र नेवार महिलाको शैक्षिक अवस्था उच्च देखिन्छ भने दलित महिलाको शिक्षामा न्युन पहुँच देखिन्छ । यसरी हेर्दा समग्र नेपाली महिलाहरूको शैक्षिक अवस्था कमजोर देखिन्छ । यसको ज्वलन्त उदाहरणका रूपमा अध्ययन क्षेत्रका डाँगी महिला पनि हुन । तसर्थ यस अध्ययनमा निम्न अध्ययन प्रश्नहरूमा केन्द्रित रहेको छ । १) उनीहरूको शैक्षिक अवस्था कस्तो छ ? २) शिक्षामा उनीहरूको पहुँच कस्तो छ ? ३) शिक्षालाई डाँगी महिलाले कसरि हेर्दछन ?

१.३. अध्ययनको उद्देश्य

डाँगी महिलाहरूको शैक्षिक अवस्था तथा सामाजिक पृष्ठभूमिबारे जानकारी गराउनु यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य रहेको छ भने यसका विशिष्ट उद्देश्यहरू निम्न प्रकार छन् ।

१. डाँगी महिलाहरूको जनसांख्यिकीय (जनसंख्या, शिक्षा, धर्म, पेशा आदि) अवस्थाको अध्ययन गर्नु ।
२. डाँगी महिलाहरूको शिक्षामा पहुँचको अवस्थाबारे अध्ययन गर्नु ।
३. अध्ययन क्षेत्रका डाँगी महिलाहरूको शिक्षामा पहुँच सन्दर्भमा अध्ययन गर्नु ।

१.४. अध्ययनको महत्व

हरेक अध्ययनको आ-आफ्नै महत्व रहेको हुन्छ । वर्तमान समयमा सामाजिक अभिन्न अंगका रूपमा रहेको शिक्षा क्षेत्रलाई पनि लिने गरिन्छ । शिक्षा मानव जीवनको आधार हो शिक्षा विनाको जीवन कल्पना सम्म पनि गर्न सकिदैन । भनिन्छ एक महिला शिक्षित भयो भने सम्पूर्ण परिवार शिक्षित हुन्छ । शिक्षा सबैका लागि उत्तिकै आवश्यक छ तापनि हाम्रो जस्तो मुलुकमा महिला शिक्षा अझ बढि आवश्यक देखिन्छ । शिक्षाले मानिसलाई राम्रो नराम्रो कराको बोध गराउदछ । शिक्षाले नै मानिसलाई जीवनको सहि मार्ग निर्देशन गर्ने हुँदा शिक्षा मानव जीवनको अभिन्न अंग हो भनेर भन्न सकिन्छ । जव कुनै पनि जातजाति तथा समुदाय तथा व्यक्ति आदिको उन्नति तथा प्रगतिको कारण खोजिन्छ तव त्यहाँ शिक्षाको प्रधानतालाई खोजिन्छ ।

मानव जीवनको जननीका रूपमा महिला र पुरुषको अस्तित्वलाई खोजी गर्नेक्रममा महिलाको स्थान अगाडि आउन्छ र महिला नै मानव जीवनको जननी हो भन्ने तर्क अगाडि आउन्छ । यसर्थ कनै पनि परिवारको सुख समबृद्धि तथा विकासका लागि महिलाको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ भन्ने तर्कलाई नकार्न सकिदैन । त्यस कारण महिला शिक्षाको महत्व भन उच्च देखिन्छ । अध्ययन क्षेत्रका महिलाहरूको शैक्षिक अवस्थाका साथ साथै उनीहरूको सामाजिक, आर्थिक तथा सास्कृतिक अवस्थाको का साथै उनीहरू शिक्षामा पछाडि पर्नुका कारण तथा समस्याहरू केलाउन यस अध्ययनको महत्व हुन सक्दछ ।

अध्याय - दुई

सम्बन्धित साहित्यको अध्ययन

२.१. महिला र शिक्षा : एक विश्लेषण

जीवनको अभिन्न अंग शिक्षा हो । शिक्षाको अभावमा मानिस शारीरिक, बौद्धिक, मानसिक र संवेगात्मक रूपमा अपाङ्ग हुन्छ । शिक्षा विना ज्ञान, सीप र अभिवृत्तिको विकास हुन सक्दैन तसर्थ समुदायका सबै पक्षलाई शिक्षा आवश्यक हुन्छ । २०६८ सालको जनगणना अनुसार नेपालको कुल जनसंख्या २,६४,९४,५०४ रहेको छ जसमा महिलाको जनसंख्या १,३३,४५,४६३ रहेको पाईन्छ जुन जम्मा जनसंख्याको ५१.५० प्रतिशत हो । त्यसैगरि लैगिंक अनुपात ९४.१८ प्रतिशत (१०० महिलामा ९४.१८ पुरुष) रहेको पाईन्छ (भट्टराई, २०७३) ।

नेपालमा परम्परागत हिन्दु वैदिक शिक्षाको लामो ईतिहास थियो । बौद्ध धर्मको प्रारम्भ भए पछि विहार गुम्बा र बौद्ध शिक्षा केन्द्रहरूमा बौद्ध धर्म दर्शनमा आधारित शिक्षा र हिन्दु वैदिक शिक्षा अन्तर्गत विशेषतः गुरुकुल प्रणालीको शिक्षा सीमित मात्रामा प्रचलित थिए । एकीकरण पूर्व र एकीकरण पछि पनि शिक्षालाई राज्यले आफ्नो दायित्व भित्र लिएको देखिदैन । त्यसवेला धार्मिक संघसंस्था गुठी व्यक्तिको दान सरकारको अनुदान इत्यादिबाट शिक्षाको प्रबन्ध हुन्थ्यो (अधिकारी, २०७२) ।

नेपालमा परम्परागत संस्कृत र बौद्ध शिक्षाको प्रचलन रहिरहेको वेला वि.स. १९१० मा दरवार हाईस्कूलको स्थापनासगै नेपालमा शिक्षाको शुरुवात भएको पाईन्छ भने नेपालमा उच्च शिक्षाको औपचारिक शुरुवात वि.स. १९७५ मा त्रिचन्द्र कलेजको स्थापनाबाट भएको देखिन्छ । नेपालमा वि.स. २००७ सालभन्दा पहिले शिक्षाको पहुँचमा ज्यादै सीमित व्यक्ति तथा समुदायमा भएकाले आमजनसमुदाय शिक्षाको अवसरबाट वञ्चित रहेका थिए । यस तथ्यलाई वि.स. २००७ सालको शैक्षिक तथ्यांकले पनि प्रष्ट पार्दछ । त्यसवेला नेपालको साक्षरतादर करिब २ प्रतिशत मात्र थियो भने प्राथमिक स्कूल पाठशालाहरु ३२९, माध्यामिक स्कूलहरु ११ र उच्च शिक्षा अन्तर्गत एउटा मात्र कलेज संचालित थियो (शाही उच्च शिक्षा आयोग, २०४०) ।

अर्थ उपार्जनका निम्ती वा आर्थिक स्वतन्त्रता प्राप्तिका निम्ती घरको दलान बाहिर पाउ टेक्छिन र त्यहाँ पुरुष सरह सफलताको कुनै परम्पराले उसलाई पखिरहैको हुँदैन । उसले आफ्नो वाटो आफै बनाउँदै हिड्नु पर्ने परिस्थिति हुन्छ । एउटा वस्तु भन्दा केहि माथि उठेर जब नारी केहि गर्न अधि सछ्छे हजारौ आँखाहरुले उसलाई शसंकीत नजरले हेरिरहेको हुन्छ । एक स्वतन्त्र मानव सत्तामा व्यक्तिको रुपमा रहेको अस्तित्वलेसामना गर्नु पर्ने हरेक चुनौतिहरुहाम्रा समाजमा विद्यमान छन । कामकाजी महिलाले पुरुषको संसारमा जहाँ एकतर्फ असुरक्षाको भावना बोध गर्नु पर्दछ भने अर्का तर्फ एउटै समयमा स्त्री र पुरुषको दोहोरो भुमिका निर्वाहगर्नु पर्ने हुन्छ । घर भित्र स्त्रीका रुपमा एक कुशल गृहणी, ममतामयी आमा, प्रेमील पत्नी, सुलक्षण बुहारी, स्नेही भाउजु आदि ईत्यादि बन्नु पर्ने नारीका विभिन्न रुपहरु रहेका छन भने घर बाहिर कामकाजी व्यक्तिका रुपमा पुरुष सित कुममा कुम मिलाएर कार्यकुशलताको परिचय दिनु पर्दछ । एउटा स्त्रीको शरीरको कार्यक्षमता भन्दा माथि उठेर उसले आफ्नो सक्षमताको दृष्टान्त दिनु पर्ने हुन्छ । यस दोहोरो होडमा उमाथि पर्न गएको अतिरिक्त दबाबले नेपाली समाजमा महिलाको सामाजिक हैसियतलाई प्रष्ट पार्दछ (तिवारी, २०७३) ।

सम्बृद्ध र सिर्जाशिल समाजको स्थापनका लागि महिलाहरु आफ्ना हक र अधिकार प्रति जागरुक हुनुपर्ने जरुरता एकातिर छ भने अर्को तर्फ महिला महिला विचमा विभेद अन्त्य गर्न आवश्यक छ । महिलाहरु मानसिक, बौद्धिक तथाद तार्किक रुपमा जति तिक्षण हुन्छन त्यति नै शाररीक रुपमा पनि उतिकै जागरुक छन् भने ज्ञानको बीजारोपण महिलाहरुमा मात्र नभएर पुरुषको हकमा पनि गर्न आवश्यक छ जसले भौतिक र नैतिक दुबै पक्षमा सुदृढ समाज निर्माणमा महिला पुरुष दबैलाई बराबर हिस्सेदारी रुपमा चित्रित गर्दछ । नेपाललाई विश्व सामु चिनाउने विगत देखि वर्तमान सम्म महिलाको भूमिकालाई हेर्ने हो भने अनुराधा कोईराला, पुष्पा वस्नेत, चरिमाया तामाङ हुँदै सानी नानी तोरिया मगर सम्म आईपुग्दा उतिकै उच्च सम्मानजनक छ ता पनि हाम्रो नेपाली समाजमा रहेको तितो यर्थात अभै पनि हाम्रो सामु प्रष्ट छ । दाईजोको नाममा जिउँदै जल्नु पर्ने, बोक्सीको नाममा दिशापिसाब तथा मलमुत्र खुवाउने जस्ता घटनाहरु सुन्नमा आउने गरेका छन् । यस समाजमा महिलाको अस्तित्व के कस्तो छ भनेर प्रष्ट देख्न सकिन्छ (गौतम, २०७३)

महिला सृष्टिकर्ता अनि सभ्यताका जननी हुन । महिलाको भूमिकालाई परापूर्व काल देखि नै महत्व दिदै आएको पाईन्छ । जहाँ नारीको सम्मान हुन्छ, त्यहा देवतापनि खुसी हुन्छन भन्ने भनाई व्यापक रहेको पाईन्छ । छोराछोरी विच भेदभाव तथा शिक्षा नीति निर्माणमा महिला सहभागिता थोरै भएकाले पनि शिक्षा क्षेत्रमा महिलाको पहुँच कम हुन पुगेको हो । विभिन्न कारणले महिलाहरू पुरुषसहर अध्ययन गर्नवाट विमुख छन । यस्ता समस्यावाट मुक्त हुनका लागि सर्वप्रथम शिक्षा तथा जनचेतनाको आवश्यकता पर्दछ । महिला शिक्षाका लागि हाम्रो ध्यान ग्रामीण क्षेत्रमा जानु अति जरुरी छ । त्यसै गरी सहरीक्षेत्रमा छोरा र छोरी विच हुने भेदभावले अवसर पाएर पनि कयौ महिलाहरू अगाडि बढ्न सकेका हुदैनन । सहरी क्षेत्रमा छोरालाई वोडिड स्कुलमा पढाउनेतथा छोरीलाई सरकारी स्कुलमा पढाउने प्रवृत्तिको अन्त्य गर्नु पर्दछ । दुवैलाई समान अवसर दिएमा छोरीले पनि समाजका लागि केहि गर्न सक्छे । छोरीलाई प्रवेशिका सम्मको अध्ययन पुरा गरि सकेपछि विवाह गरिदिने प्रचलन ग्रामीण क्षेत्रमा अझै पनि छ । यसको निराकरण गर्न आवश्यक छ । पछिल्लो समयमा उच्च शिक्षामा समेत महिलाहरूको सहभागिता बढ्दै गएको पाईन्छ तर यसमा सन्तोष गरिहाल्नु पर्ने अवस्था भने छैन । परम्परावादी मान्यता र संस्कृतिका कारण कयौँ बालबालिकाहरू विद्यालय जान वाट बन्चित छन । भनिन्छ जहाँ नारीको सम्मान गरिन्छ, त्यहा देवताहरू पनि खुसी हुन्छन । यो कुरा हाम्रो समाजमा नारामा मात्र सीमित रहेको छ । यसलाई व्यवहारमा उर्तानका लागि सर्वप्रथम महिलालाई शिक्षित तुल्याउन आवश्यक छ(पुनमगर, २०७१) ।

छोरा जन्मे खसी, छोरी जन्मे फर्सी, पोथी वासेको घर राम्रो हुदैन, खुट्टा भए जुत्ता कतिकति भन्ने जस्ता लोकेक्ति महिला माथि प्रयोग हुदै आएका छन । यद्यपि महिलालाई सम्मान गर्ने भनाई पनि नभएका होईनन् तर ती निकै कम छन् । आमा शिक्षित भए पक्कै पनि उनले घरमा शिक्षाको ज्योती फैलाउन सकिछन । महिलाहरूको जीवन पिँजडाको सुगा जस्तो होइन, एक प्रगतिशिल, सभ्य तथा गुणस्तरिय शिक्षा सहितको उज्ज्वल भविष्य निर्माण गर्ने हुन पर्दछ । त्यसैले नेपोलियनले भनेका छन् - “मलाई शिक्षित आमा देउ, म तिमिलाई समुन्नत देश दिनेछु”। घर बलियो हुन जग बलियो हुन पर्दछ । महिला नै कुनै पनि घरको जग हुन भन्ने कुरा भुल्नु हुदैन । त्यसकारण महिलाले शिक्षा र सीप सिकेर समाज र घरपरिवारलाई विकसित गराउन सक्षम हुनेछन् । एक्काईशौ शताब्दी महिला

अधिकार प्राप्तिको शताब्दी भएकाले नेपालमा शिक्षामा महिलाको पहुँच बढाउनु अपरिहार्य हुन्छ (गजुरेल, २०७२) ।

नेपालको सन्दर्भमा महिलाको स्थितिलाई हेर्ने हो भने शैक्षिक प्रशासकहरु ज्यादै न्युन देखिन्छ । शिक्षकको परिप्रेक्ष्यमा हेर्ने हो भने मन्त्रालयको तथ्याङ्कको आधारमा २०,२६,९५१ शिक्षकहरुमध्ये १०,०३,५८३ महिला र १९,३३,३६८ पुरुषहरु छन् जुन केहि हद सम्मका लागि सन्तोषजनक नै मान्नु पर्दछ तर विद्यालयकै तहमा शैक्षिक प्रशासकलाई हेर्ने हो भने यो संख्या न्युन नै पाईन्छ । विद्यालय तहमा प्रधानाध्यापकलाई शैक्षिक प्रशासकका रूपमा लिईन्छ । देश भरिका विद्यालय हेर्नु भन्ने ३४,८०६ विद्यालयहरुमा प्राध्यापक मध्ये लगभग ५ प्रतिशत मात्र महिला प्राध्यापक रहेको मन्त्रालयको तथ्यांकले बताउन्छ भने अर्भै पनि महिला प्राध्यापकहरु न्युन नै देखिन्छन् । यसर्थ विद्यालय तहमा शैक्षिक प्रशासकको उपस्थिति ज्यादै न्युन रहेको पाईन्छ (शिक्षा ऐन, २०२८) ।

यसै गरि निजामति कर्मचारिको तथ्याङ्कलाई प्रस्तुत गर्नु पर्दा शैक्षिक क्षेत्रमा महिला उपसचिवहरु १८ जना रहेको पाईन्छ । शैक्षिक प्रशासनको गहन भूमिका खेल्ने भन्ने प्रथम श्रेणीका राजपत्रांकित कर्मचारी हुन तर द्वितीय श्रेणी मध्ये जिल्ला शिक्षा अधिकारी लाई पनि शैक्षिक प्रशासकका रूपमा लिने गरिन्छ, किनभने जिल्ला तहमा नीति निर्देशन दिने र निर्णय गर्ने अधिकार उनमा रहन्छ, भने क्षेत्रीय तहमा निर्देशकको रूपमा तर महिला शिक्षा अधिकारी ७५ जना मध्ये ३ जना (४) छन् । क्षेत्रीय तहमा क्षेत्रीय निर्देशक एकजना पनि छैनन् यस्तै सहसचिव २४ जना मध्ये एक जना महिलामात्र सहसचिव छन् । यी सबै तथ्याङ्कलाई हेर्दा शैक्षिक प्रशासनमा महिलाको न्युन उपस्थिति सोचनीय बनाएकोछ । यसो हुनुमा Weber, Feldman र Polingले ३ वटा मुख्य कुरालाई Edocational Leadership 1981मा औल्याउका छन् । समाजमा महिला र पुरुषको व्यक्तिगत भूमिका, पारिवारीक र व्यक्तिगत समस्या तथा तालिम, भर्ना र बहुवामा विभेदीकरणले गर्दा नै शैक्षिक प्रशासनमा महिला र पुरुषको उपस्थितिमा यत्तिको भिन्नता आएको भन्ने विश्लेषण गरेको पाईन्छ (प्रधानाङ्ग, २०७३) ।

यसै क्रममा महिला माथि हुने सामाजिक विभेदीकरणको स्वरुपलाई विश्लेषण गर्दा महिलाहरुको शिक्षा भनेको नेतृत्वको लागि होईन भन्ने देखिन्छ, किनभने नेतृत्वमा जान सीमित मात्रामा मात्र अवसर पाउन्छन् । ती अवसरहरु महिलालाई भन्दा पुरुषलाई लक्षित गरिएकोछ । यसलाई प्रत्यक्ष विभेदीकरण भन्दा पनि अदृष्य विभेदीकरणको अभ्यासको रूपमा

लिइको पाईन्छ । महिलाहरु आत्मविश्वास, शैक्षिक योग्यता र नेतृत्वको चाहानामा कमीले गर्दा पनि न्युन हुने गर्दछ । यसका अलावा शैक्षिक प्रशासक भन्दा शिक्षकमै सीमित रहन उत्साही हुन्छन भन्ने सर्वव्यापी सोचाई पनि प्रबल भएको देखिन्छ । यो प्रबलता नेपाली समाजमा पनि व्यापक देखिएको छ । महिलाहरु घर छाडी वाहिर जान नसक्नु महिलाका सिर्जनात्मक र साकारात्मक विचारलाई पनि पूर्वाग्रही रूपले हेर्नु तथा न्युन मुल्य दिन, महिलाको वाध्यतालाई मुद्दाको रूपमा ग्रहण गर्न महिला मैत्री वातावरण नहुन, सामाजिक बन्धन जस्ता थुप्रै समस्याहरुले पनि महिलाहरु शैक्षिक प्रशासनमा न्युन अवस्था भएको पाईन्छ (प्रधानाडग, २०७३) ।

नेपालमा नारीहरुलाई राजनिति, सामाजिक क्षेत्रको प्रतिनिधी, निजामती सेवा, सेना, प्रहरी, शिक्षक, प्राध्यापक, बैंक तथा संस्थान तथा निजी क्षेत्रका रोजगारदाता निकायहरुमा पहुँचका लागि आरक्षण र खुला प्रतिस्पर्धाको अवसर दिएको छ विद्यमान शिक्षा क्षेत्रमा महिलाको पहुँच व्यापक सुधार आएको छ । विद्यालय तथ्याङ्क फ्ल्यास रिपोर्ट २०७२ सम्ममा आईपुग्दा विद्यालय तथा कलेजहरुमा व्यापक सुधार आएकोछ । विगतका तुलनामा नेपाली महिलाहरुको जीवनस्तरमा सकारात्मक लक्षणहरु देखिन थालेका छन् । शहर, शहर उन्मुख गाउँका क्षेत्रमा महिलाको जीवनस्तर उत्साह लाग्दो नै छ । महिला राष्ट्रपति, प्रधानन्याधीस, सभामुख र विविध क्षेत्रमा अगुवाको भूमिका रहेको देख्न विश्वमा र एसियामा विरलै पाईन्छ तर नेपालले उच्च पदमा प्रमुख वा उपप्रमुख मध्ये एकको राजनितिक प्रतिबद्धताले विश्वलाई उछिनी सकेको छ (पोखरेल,२०७३) ।

क्षेत्रगत रूपमा विभिन्न सामाजिक विभेदका घटनाहरु हुने गरेका छन् । मधेसमा हेर्ने हो भने अझै पनि महिला माथि विभिन्न सामाजिक थिचोमिचोका घटना हुने गरेको पाईन्छ । बालविवाह, बहुविवाह, अनमेल विवाह आदिका कारण बालिकाहरु बढि प्रभावित भएका तथा अशिक्षा, सामाजिक तथा आर्थिक विपन्नता र घुम्तो प्रथाका सिकार हुँदा बच्चाहरुको हत्या गरि आमाहरु आफू पनि मर्ने प्रयासका घटनाले सभ्य समाजलाई चुनौती दिईरहेको छ । २१ औं शताब्दीमा आईपुग्दा पनि देश भित्रका दलित जाति त्यसमा पनि नारीहरु बढि शोषित पिडित रहेको र विभिन्न बाहानामा लान्छित र अपमानित अवस्थामा बाँच्न बाध्य भएको गुनासो र घटनाका समाचार दिनहु आईरहनुले महिलाको अवस्था समाजमा अझ जरजर देखाउन्छ । पहाडी क्षेत्रका दलित महिलाहरुको शैक्षिक, सामाजिक स्वास्थ्य स्थिति तथा आर्थिक अवस्था अति कमजोर रहेको कुरा व्यवहारले देखाउन्छ । दलित

मध्ये तराई मधेस क्षेत्रका महिलाहरूको स्थिति अझ नाजुक रहेको छ । नेपालमा अन्य जातिको तुलनामा जनजाति महिलाहरूको सामाजिक हैसियतमा स्वतन्त्रता बढि देखिन्छ (राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, २०६९) ।

मुलुकको संविधान, ऐन कानून तथा देश भित्र र बाहिरका किताबहरूमा महिला हक अधिकार जीवन सुरक्षाका कुरा धेरै गरिएका छन् र नेपालमा उपलब्धी पनि धेरै हाँसिल भएका छन् तथापि समग्र जातजाति, समूहका महिलाहरूले व्यवहारमा सन्तोषको सास फेर्न पाएका छैनन । राजनिति, प्रशासन र समाजको माग बमोजिमको अपेक्षा अनुरूप उपलब्धी प्राप्त नहुनुका कारण खोज्ने र सुधारने प्रतिबद्धता नेतृत्वले नै गर्दछ । मानव अधिकारको पहिलो अंश बालबालिका र महिला हुन जो आमा बन्छन र पहिलो शिक्षक हुन तसर्थ विद्यालय र कलेजतहको शिक्षण सिकाई र शिक्षकको लैङ्गिकमैत्री व्यवहारलाई समाज देश कानूनको कार्यान्वयनमा विर्सनु हुदैन भन्ने लाग्दछ । यसर्थ महिला वा समस्त मानवका वा प्राणी जगत प्रति नै संवेदनशील हुने विषयवस्तुलाई शिक्षावीच गहन छलफल जरुरी छ । शिक्षणको मुल आधार समाजका सबलतालाई बलियो तुल्याउने र कमजोर वा आपत्तिजनक असभ्य संस्कारलाई निमित्त्यान्न पार्न सहयोग गर्न सकेन भने शिक्षाको के अर्थ हुन्छ भन्ने मनन शिक्षा क्षेत्रमा अति आवश्यक देखिन्छ (गौतम, २०७१) ।

२.२. नेपालकामहिलाको शैक्षिक अवस्थाको एक अध्ययन

समाज पुरुषप्रधान भएकोले महिलालाई शिक्षा दिनु हुदैन, उनीहरूले घर धन्दामा मात्र ध्यान दिनु पर्दछ भन्ने धारणा पनि यदाकदा राखेको पाईन्छ । महिलालाई उनीहरूले चाहेजति मात्रामा शिक्षा आर्जन गर्न सक्ने अवसरको प्रत्याभति नै वास्तमा महिला शिक्षा हो ।

नेपालमा उच्चशिक्षामा महिलाको कुल भर्नादर करिब १७ प्रतिशत छ भने जवकि विश्वमा महिलाहरूको कुल भर्नादर ३० प्रतिशत भन्दा बढि रहेको पाईन्छ अझ विकसित मुलुकको त सोहि दर ७० प्रतिशत भन्दा माथि रहेको पाईन्छ । आज भन्दा २५ वर्ष अगाडिको समयलाई हेर्ने हो भने (छात्रा) महिलाको संख्या उल्लेख्य वृद्धि भएको पाईन्छ । इएम आइएस को प्रतिवेदन (२०७०/०७१) लाई आधार मान्ने हो भने उच्चशिक्षामा छात्र भन्दा छात्राहरू बढिरहेको देखिन्छ । जवकि महिलाहरू २००२ साल पछि मात्र विद्यालय जाने गरेको पाईन्छ । राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन २०४९ अनुसार नेपालमा २०४८ सालमा

उच्च शिक्षा अध्ययन गर्ने विद्यार्थी मध्ये १५ प्रतिशत भन्दा कम छात्रा थिए भने सो अनुपातमा व्यापक परिवर्तन भएर छात्राहरू ५१ प्रतिशत भन्दा बढि रहेका छन । (शिक्षा आयोग, २०४९)

नेपालमा औपचारिक शिक्षाको सुरुवात देखि आजसम्मको अवधिलाई शिक्षाको मुल प्रवृत्तिका हिसावले मुलतः तीन भागमा बुझ्नु पर्दछ । पहिलो शिक्षाको मनमानीपूर्ण र कालो युग (१९१० देखि २००७) प्रारम्भिक युग (२००७ देखि २०२८) तेस्रो विभिन्न आचरणमा स्तुतीवादी र दलाल शिक्षाको युग २०२८ देखि हाल सम्म रहेको पाईन्छ । (भण्डारी, २०१०)

२०६८ अनुसार कुल जनसंख्या २,६४,९४,५०४ को १,३३,४५,४६३ अर्थात ५१.०५ प्रतिशत महिलाहरू रहेका छन । भने ३५ प्रतिशत महिला अझै पनि शिक्षाको उज्यालो घामवाट वञ्चित छन । सन २००१ को जनगणना अनुसार कक्षा १ देखि १२ सम्म अध्ययन गर्ने ७५ लाख ४२ हजार ३९३ विद्यार्थी मध्येमा छात्राको जनसंख्या वढि रहेको पाईन्छ । भने उक्त तहमा ३८ लाख ३२ हजार ५८० छात्रा रहेको पाईन्छ । (नेपाल सरकार, २०६८)

नेपाली महिलाको शाक्षरता प्रतिशत ५७.४ रहेको पाईन्छ भने डाँगी महिलाको शैक्षिक अवस्था हेर्ने हो भने १७ प्रतिशत रहेको छ । बाँकी महिलाहरू घरायसी कामकाजमा संलग्न रहेको रहेको पाईन्छ । कुल डाँगी महिलालाई देशको समग्र साक्षरतासंग दाज्ने हो भने कुल महिलाको ०.०२ प्रतिशत महिला शाक्षर देखिन्छ । डाँगी महिलाको शैक्षिक अवस्थालाई हेर्दा त्यति सन्तोषजनक नभएता पनि डाँगी महिलाको शैक्षिकदर भने बढ्दोक्रममा छ । (डाँगी, २०७१)

डाँगी महिलाको सामाजिक पृष्ठभूमि हेर्दा डाँगी महिलाको विभिन्न क्षेत्रमा देखिएको सहभागिता समेतलाई आधार मान्ने हो भने डाँगी महिलाको हरेक क्षेत्रमा न्युन सहभागिता देखिन्छ । डाँगी महिलाको शिक्षामा देखिएको सहभागितालाई हेर्दा न्युन रहेकोछ, भनेर भन्न सकिन्छ । अध्ययन क्षेत्र उरहरीमा रहेका २६ घरधुरी महिलामा गरिएको अध्ययन अनुसार डाँगी महिलाको शैक्षिक अवस्था ज्यादै न्युन छ । सो क्षेत्रमा रहेका डाँगी महिलाको शिक्षाका पहुँचको अवस्था अध्ययन गर्नका लागि वर्णनात्मक तथा संख्यात्मक सूचनाहरू संकलन गरि शैक्षिक अवस्थाको चित्रण गरिएकोछ । विभिन्न समूह, उपसमूह तथा प्रश्नावलीको माध्यमबाट सहभागितामुलक छलफल, अन्तरक्रिया, प्रतिक्रिया आदि माध्यमबाट सूचना संकलन गरिएको छ ।

अध्याय - तीन

अनुसन्धान विधि

कुनै पनि विषयमा अध्ययन अनुसन्धान गर्नका लागि एकै प्रकारको अनुसन्धान विधिले मात्र सम्पूर्ण तथ्य जानकारी र सूचनाका स्रोतहरू थाहा पाउन सकिदैन । तसर्थ यस अनुसन्धान विधि भित्र अनुसन्धान ढाँचा, क्षेत्र छनोट, तथ्याङ्कको श्रोत र प्रकृति, तथ्याङ्क संकलन विधि, तथ्याङ्कको वर्गीकरण एवं सम्पादन, तथ्याङ्क विश्लेषण र प्रस्तुतिकरण, अध्ययनको सीमा जस्ता विषयलाई समावेश गरिएकोछ ।

३.१. अनुसन्धान ढाँचा

यस अनुसन्धानमा वर्णनात्मक तथा अन्वेषणात्मक दुवै ढाँचाको प्रयोग गरियो । जसमा डाँगी महिलाको जनसंख्या, पेशाको अवस्था, धार्मिक अवस्था, शैक्षिक अवस्था (साक्षर निरक्षर प्रतिशत) उच्च शिक्षामा पहुँच सम्बन्धी विभिन्न सूचनाहरूलाई वर्णनात्मक ढाँचामा प्रस्तुत गरिनेछ भने शिक्षित र अशिक्षित महिलाको समुदायमा योगदान तथा शिक्षाले समाजमा पारेको प्रभावको अवस्था तथा शिक्षामा महिलाको पहुँच तथा शिक्षाले महिलाको जीवनमा पारेको प्रभाव तथा परिवर्तनलाई अन्वेषणात्मक रूपमा अध्ययन गरियो ।

३.२. अध्ययन क्षेत्रको छनोट

उपयुक्त क्षेत्र छनोट गर्ने क्रममा राप्ती अञ्चल दाङ जिल्ला तुलसीपुर नगरपालिका वडा नं. १८ उरहरीका डाँगी समुदायलाई छनोट गरिएको छ । सो अध्ययन क्षेत्र अन्य जिल्लाको तुलनामा डाँगीहरूको बाहुल्यता रहेको र सामाजिक, सांस्कृतिक तथा धार्मिक दृष्टिकोणले समेत विविधता रहेको तथा एउटै अध्ययन क्षेत्रबाट डाँगी महिलाको विविध पक्षको जस्तै शैक्षिक अवस्था लगायत अन्य आवश्यक जनसांख्यिकीय विवरण समेत अध्ययन गर्न सकिने हुँदा सो क्षेत्र छनोट गरिएको हो । साथै राप्ती अञ्चलमा भएका जिल्लाहरू रुकुम, प्युठान, रोल्पा, दाङ, सल्यानमा डाँगी जाति रहेका भए पनि सल्यान डाँगीहरूको उद्गम थलो भएको तथा सल्यानसंग जोडिएको जिल्ला दाङमा अन्य जिल्ला भन्दा अधिक संख्यामा डाँगीहरू रहेका हुँदा उक्त क्षेत्र अनुसन्धानका लागि छानिएको हो । यस क्षेत्र रोज्नुको द्वितीय कारण भने स्वयं अनुसन्धानकर्ता सोही क्षेत्रको निवासी डाँगी समुदायको भएकोले पनि हो । यस कारण डाँगी समुदायसंग सानै देखि भईरहेको प्रत्यक्ष भेटघाट रहेको

कारणले तथ्याङ्क संकलनमा सहज हुने, समय तथा श्रोत साधनको पनि बचत हुन गई अनुसन्धानमा मितव्ययिता अपनाउन सकिने हुँदा यो क्षेत्र छनोट गरियो ।

३.३. अध्ययनको समग्रता

अध्ययन क्षेत्रमा रहेका डाँगी महिलाहरूको शैक्षिक अवस्था अध्ययनमा जनगणना पद्धतिलाई प्रयोग गरिएको छ । जस अर्न्तगत अध्ययन क्षेत्रमा रहेका डाँगी महिलाहरूको शैक्षिक अवस्था बारे तथ्याङ्क संकलन गरियो । अध्ययन क्षेत्रमा रहेका २६ घरधुरी अर्न्तगत ६९ जना महिला मध्येवाट प्रत्येक घरधुरीवाट एउटा-एउटा महिला पर्ने गरी २६ जना महिलालाई समावेश गरि अध्ययन गरिएको छ । जस अर्न्तगत युवा, एकल, वृद्ध आदि महिलाहरूलाई समावेश गरिएकोछ ।

३.४. तथ्याङ्कको श्रोत र प्रकृति

यस अनुसन्धानमा गुणात्मक र संख्यात्मक दुवै प्रकृतिका तथ्याङ्कहरू प्रयोग गरियो । यस अर्न्तगत अध्ययन क्षेत्रमा रहेका डाँगी महिलाहरूको वर्तमान अवस्था, विद्यालय भर्ना दर, स्कूल जाने वा विचैमा छोडेका तथा अन्य क्षेत्रमा महिलाको संलग्नता, श्रोत साधन माथिको पहुँच आदि अवस्था वारेका कुराहरू समेटिएको छ ।

यस अर्न्तगत अनुसन्धानमा तथ्याङ्कलाई आवश्यकता अनुसार संख्यात्मक ढाँचामा प्रस्तुतिकरण गरिएको छ । जस्तै जनसंख्या, पेशाको अवस्था, धार्मिक अवस्था, शैक्षिक अवस्था (साक्षर निरक्षर प्रतिशत) उच्च शिक्षामा पहुँच तथा आयआर्जनको स्थिति, कृषि उत्पादन कार्यमा डाँगी महिलाको संलग्नताको स्थिति, महिलाको नाममा रहेको भूमिको विवरण आदि तथ्याङ्कहरू समावेश गरिनेछ । त्यस्तै प्रस्तुत शोधपत्र तयार गर्दा मुख्यतया प्राथमिक र द्वितीय प्रकृतिका तथ्याङ्कहरूको प्रयोग गरिनेछ ।

३.४.१. प्राथमिक तथ्याङ्क

अनुसन्धानमा प्राथमिक तथ्याङ्कको महत्वपूर्ण स्थान रहने हुँदा प्राथमिक श्रोतवाट संकलित तथ्याङ्कहरू वढि विश्वसनीय हुन्छन् । प्राथमिक अर्न्तगत अध्ययन कर्ता स्वयम् उपस्थिति भई अध्ययन क्षेत्रका महिलाहरूको शैक्षिक अवस्था, कृषि तथा अन्य क्षेत्रमा महिलाको सहभागिता, पैतृक सम्पत्तीमा महिलाको स्वामित्व, निर्णय प्रक्रियामा महिलाको

सहभागिता आदिको विवरण लिन अर्न्तवार्ता, वैयक्तिक अध्ययन आदिको प्रयोग गरि आवश्यक तथ्याङ्क संकलन गरिनेछ ।

३.४.२. द्वितीय श्रोत

यो शोधपत्र तयार गर्नका लागि द्वितीय श्रोतहरूवाट विभिन्न तथ्याङ्क लिईएको छ । जस अर्न्तगत विभिन्न संघ संस्था, विभिन्न व्यक्तिहरूद्वारा प्रकाशित लेख, रचना, समाचार, सरकारी संघ संस्थामा रहेका अभिलेखहरू रहेका छन् । विशेष गरि डाँगी महिलाको शैक्षिक अवस्था सम्बन्धित पुस्तक, पत्रपत्रिका, मुखपत्र, वार्षिक अंक, अध्ययन प्रतिवेदन, वुलेटिन आदिलाई लिईनेछ । यस अध्ययनमा मुख्य रूपमा डाँगी महिलाको शैक्षिक अवस्था तथा उनीहरूको विविध पक्षको अध्ययन गर्दा प्राथमिक श्रोतवाट संकलन गरिएको तथ्याङ्कलाई बढि जोड दिईएकोछ ।

३.५. तथ्याङ्क संकलन विधिहरू

यस अध्ययनलाई विश्वसनीय आशातित र भरपर्दो बनाउन अध्ययन क्षेत्रका वासिन्दाहरूसंग आत्मियता र मित्रतापूर्ण व्यवहार कायम गरि अनुसन्धानलाई सभ्य ढंगले अगाडि बढाईनेछ । तसर्थ तथ्याङ्क संकलनका लागि निम्न विधिहरू अपनाईयो । अध्ययनको उद्देश्य अनुरूप निम्न विधीको प्रयोग गरि सूचना संकलन गरियो।

३.५.१. अन्तरवार्ता

अन्तरवार्ताका लागि संरचित अन्तर्वार्ता सूची तयार पारिएको थियो । उक्त सूचीमा बन्द र खुला दुवै खालका प्रश्नहरू समावेश थिए । बन्द प्रश्नावली अन्तरगत सामुहिक रूपमा छलफल गरेर भन्न नसकिने खालका प्रश्नहरू समावेश गरिएको थिए भने खुला प्रश्न अन्तरगत सामुहिक रूपमा छलफल गरेर सोध्न सकिने खालका प्रश्नहरू समावेश गरिएका थिए । उक्त अन्तरवार्ता सूचीको मद्दतले प्रत्यक्ष रूपमा कुराकानी, छलफल उत्तरदातासंग गरिएको थियो । यसअन्तरवार्तावाट विभिन्न पक्षहरू जस्तै, वर्तमान अवस्था, विद्यालय भर्नादर, स्कुल जाने वा विचैमा छोडेका तथा अन्य क्षेत्रमा महिलाको संलग्नता, श्रोत साधन माथिको पहुँचको अवस्था, शैक्षिक अवस्था, पेशाको अवस्था, जनसंख्या आदिको विवरण वारे आवश्यक तथ्याङ्कहरू संकलन गरियो ।

३.५.२. अवलोकन

अध्ययन क्षेत्रका डाँगी महिलाहरूको शिक्षाको अवस्था, पेशा, जनसंख्या, सम्पति माथिको स्वामित्व, सामाजिक सम्बन्ध जस्ता कुराहरू खोतल्ने प्रयासमा सहभागितामूलक अवलोकन पद्धतिको प्रयोग गरी अध्ययन गरियो । जस अर्न्तगत डाँगी महिलाको शैक्षिक अवस्था, पेशागत अवस्था, धार्मिक कार्यमा सहभागिता, डाँगी महिलाको वैवाहिक अवस्था, निर्णय प्रक्रियामा महिलाको अवस्था, पैतृक सम्पतिमाथिको स्वामित्व, घरमुलीका रूपमा महिलाको अवस्था आदि अनुसन्धानमूलक प्रश्नहरूको जवाफ खोतल्ने सहयोगीका रूपमा सहभागितामूलक अवलोकन पद्धतिको प्रयोग गरिएको छ ।

३.६. तथ्याङ्कको प्रस्तुतिकरण र विश्लेषण

यस अध्ययनमा डाँगी महिलाहरूको शिक्षाको अवस्था, पेशा, जनसंख्या, सम्पति माथिको स्वामित्व जस्ता तथ्याङ्कलाई आवश्यकता अनुसार संख्यात्मक तथ्यांकलाई तालिकामा प्रस्तुत गरि विश्लेषण गरियो भने गुणात्मक तथ्यांकलाई सामान्य रूपमा व्याख्या गरिएको छ ।

३.७. अध्ययनको सीमाहरू

कुनै पनि समुदायको सर्वेक्षण गर्नु भनेको त्यस स्थानमा बसोवास गर्ने जनसमूहको वास्तविक स्थिति थाहा पाउनु तथा उनीहरूसँग सम्बन्धित पक्षहरूको अध्ययन गर्नु हो । यस अनुसन्धानले आफ्नो कार्य क्षेत्र राप्ती अञ्चल दाङ जिल्ला तुलसीपुर नगरपालिका १८ उरहरीका डाँगी महिला समुदायलाई सीमित क्षेत्र खोज गरी महिलाहरूको शैक्षिक अवस्था, कृषि तथा अन्य क्षेत्रमा महिलाको सहभागिता, पैतृक सम्पतिमा महिलाको स्वामित्व, निर्णय प्रक्रियामा महिलाको सहभागिता तथा त्यस क्षेत्रका महिलाहरूको सामाजिक-साँस्कृतिक तथा शैक्षिक स्थिति प्रकाश पार्ने कार्य स्नातकोत्तर तहको आंशिक आवश्यकता समाजशास्त्र विषयको परिपूर्तिको लागि अवलोकन, अन्तर्वार्ता अनुसूची विधि अपनाई सीमित स्रोत र साधनमा सम्पन्न गरिने हुँदा सम्पूर्ण डाँगी महिलाहरूलाई सामान्यीकरण गरेर हेर्न नसकिने पनि हुन सक्छ ।

अध्याय-चार

अध्ययन क्षेत्र र डाँगी महिला

४.१. अध्ययन क्षेत्रको परिचय

४.१.१. अध्ययन क्षेत्रको संक्षिप्त परिचय

दाङ्ग जिल्लाको तुलसीपुर नगरपालिका वडा नं. १८ उरहरी गाविस अन्तरगत पर्ने उरहरी डाँगी वस्ती जिल्ला सदरमुकाम देखि करिब ९ कि.मि को दुरीमा रहेको छ । पूर्वमा डुरुवा, पश्चिममापुरन्धारा पर्दछ, भने उत्तरमा टरीगाउँ र दक्षिणमा फुलवारी गाविस रहेको छ । सडक वाटो समेत पुगेको सो वस्तीमा करिब २,६१३ घरधुरीको वसोवास रहेको पाईन्छ, जस मध्ये २६ घरधुरी डाँगी रहेका छन् । सो अध्ययन क्षेत्रमा जम्मा १३० जना डाँगी रहेकाछन् जसमा महिला ६९ (करिब ५३.०७ %) र पुरुष ६१ जना (करिब ४६.९३ %) जना रहेका छन् ।

हिन्दु धर्ममा आस्था राख्ने अध्ययन क्षेत्रका डाँगीहरु अधिकांश हिन्दु रहेका छन भने पेशाका रूपमा कृषिलाई आधार बनाएका ज्यालादारी श्रमिकका रूपमा काम गर्ने भएका छन् । करिब ४८ प्रतिशत घरधुरी ज्यालामजदुरी गरेर जिवन निर्वाह गरि रहेका छन् । शैक्षिक अवस्थालाई हेर्ने हो भने अध्ययन क्षेत्रका महिलाहरु अधिकांश निरक्षर छन । शैक्षिक संस्थाको प्रयाप्तता हुँदा हुँदै पनि आर्थिक अवस्थाका कारण स्कूल पढ्न नसकेको देखिन्छ, भने वालवालिकामा स्कूलमा भर्ना हुने दर बढ्दो क्रममा छ ।

४.१.२. डाँगी घरधुरीको जनसङ्ख्याको विवरण

वि.स. २०६८ सालको जनगणना अनुसार जिल्लाको कुल घरधुरी संख्या १,१६,३४७ रहेको छ । कुल जनसंख्या ५,५२,५८३ को २,९१,५२४ (लगभग ५२.७६%) महिला तथा २,६१,०५९ (लगभग ४७.२४%) पुरुष रहेका छन् । भने साविकको उरहरी गाविसमा २,६१३ घरधुरीमा जम्मा जनसंख्याको १२,८६१ मा पुरुष ६,०६६ छन् भने महिला ६,७९५ छन् । अध्ययन क्षेत्रमा रहेका २६ घरधुरीमा डाँगी जम्मा १३० जना रहेका छन् जसमा महिला

६९जना (करिव ५३.०७ %) र पुरुष ६९जना (करिव ४६.९३ %) रहेको कुरा निम्न तालिकाबाट प्रष्ट पार्न सकिन्छ ।

तालिका नं. १

जनसङ्ख्याको उमेरगत विवरण

क्र.सं.	विवरण लिंग	जनसङ्ख्या (उमेर समूह)			जम्मा	प्रतिशत
		१०-१७	१८-६०	६०+		
१	महिला	२३	४३	३	६९	५३.०७ %
२	पुरुष	१९	४०	२	६१	४६.९३ %
	जम्मा	४२	८३	५	१३०	१०० %

स्रोत : स्थलगत अध्ययन २०७३

तालिका नं. १ लाई विश्लेषण गर्दा अध्ययन क्षेत्रका डाँगी घरधुरीको जनसङ्ख्याको अवस्थालाई देखाईएको छ उमेर समूह अनुसार सबै भन्दा बढी १८-६० अर्न्तगत महिला र पुरुष दुवैको जनसंख्या बढि देखिन्छ भने महिला र पुरुषको जनसंख्यालाई हेर्दा हरेक उमेर समूहमा महिला नै बढि देखिन्छ । महिला र पुरुषको वाँच्ने दर हेर्न हो भने महिलाको बढि देखिन्छ । समग्रमा जुनसकै उमेर समूहमा पनि महिला को जनसंख्या बढि हुनुले पुरुषसंगको जनसंख्यासंग तुलना गर्दा महिला बढि देखिन्छ ।

४.१.३. शैक्षिक अवस्था

शिक्षा कुनै पनि गाउँ, समाज, देश वा क्षेत्रको विकासको प्रमुख आधार हो । शिक्षाको माध्यमबाट व्यक्तिमा अर्न्तरनिहित प्रतिभा तथा क्षमताको प्रस्फुटन भई समग्र समाज र राष्ट्रमा नै सकारात्मक परिवर्तन ल्याउन सकिन्छ । हाल दाङ जिल्लामा आधारभुत स्कुलहरु ६०२, माध्यामिक तह १०८, उच्च माध्यामिक विद्यालय ५६, बालविकास केन्द्र ७०३, क्याम्पस ३१, स्रोत केन्द्र १५ र विश्वविद्यालय १ वटा रहेका छन् भने जिल्लाको साक्षरता दर ७०.३२ प्रतिशत रहेको छ जसमा पुरुष ८०.३६ प्रतिशत र महिला ६३.९६ रहेको छ ।

तथापि अध्ययन क्षेत्रका डाँगी महिलाहरुको शैक्षिक अवस्था भने यस्तो सन्तोषजनक देखिदैन जसलाई तालिका नं. २ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. २

डाँगी महिलाको शैक्षिक अवस्था

क्र. सं.	लिङ्ग	शैक्षिक अवस्था							जम्मा	प्रतिशत	
		निरक्षर	साक्षर							निरक्षर	साक्षर
			५-१०	SLC	+२	स्नातक	अन्य	जम्मा			
१	महिला	३२	१४	७	९	२	५	३७	६९	४६.३८	५३.६२
२	पुरुष	११	१९	११	८	५	७	५०	६१	१८.०३	८१.९६
	जम्मा	४३	३५	२३	२०	९	१२	८७	१३०	३३.०७	६६.९२

स्रोत : स्थलगत अध्ययन २०७३

तालिका नं. २ लाई विश्लेषण गर्दा डाँगी जातिको जम्मा महिला जनसंख्याको ३६.९२ निरक्षर देखिन्छन् भने ६३.०८ प्रतिशत जनसंख्या साक्षर छन् भने महिला ४६.३८ प्रतिशत निरक्षर छन् भने ५३.६२ प्रतिशत साक्षर रहेका छन् । २०६८ को जनगणना अनुसार देशको साक्षरता दर ६५.९ प्रतिशत, जसमा महिलाको साक्षरता दर ५७.४ प्रतिशत, पुरुषको ७५.१ प्रतिशत रहेको छ । यहाँ अन्य भन्नाले अनौपचारिक तथा विशेष शिक्षा (अपाङ्गता तथा दृष्टिविहिन व्यक्ति) ले प्राप्त गरेको शिक्षा लाई जनाउँदछ । त्यस्तै अध्ययन क्षेत्र रहेको जिल्लाको कुल जनसंख्याको साक्षरता दर ७०.३२ प्रतिशत रहेको छ जसमा पुरुष ८०.३६ प्रतिशत र महिला ६३.९६ रहेको छ । भने सबै भन्दा बढि ८६.३ प्रतिशत काठमाण्डौ र सबै भन्दा कम ५०.२ प्रतिशत सिराहा को साक्षरतादर रहेको छ । अध्ययन क्षेत्र र अन्य तथ्याङ्कलाई तुलना गर्दा महिलाको भन्दा पुरुषको साक्षरता दर उच्च देखिन्छ भने त्यस्तै ग्रामीण क्षेत्रको भन्दा शहरी क्षेत्रको साक्षरतादर उच्च देखिन्छ ।

४.१.४. अध्ययन क्षेत्रका डाँगी महिलाको पेशाको अवस्था

पेशा मानिसको जिवन निर्वाहको आधार हो । पेशाले मानिसलाई आत्मनिर्भर बनाउँदछ । मानिस आफ्नो जिवनमा कुनै न कुनै पेशामा संलग्न भएकै हुन्छ । जस्तै कृषि, व्यापार, शिक्षण, सरकारी जागिर, सिकर्मी, डकर्मी आदि पेशा अर्न्तगत पर्दछन् । करिव ७४ प्रतिशत जनता कृषि पेशालाई जिवनको आधार बनाएका नेपालीहरूको वास्तविकताका माझ अध्ययन क्षेत्रका वासिन्दाहरूले अगालेका पेशाहरूमा भने केहि फरकपना देखिएको छ । अध्ययन क्षेत्रमा रहेका जम्मा २६ जना महिलामा गरिएको सर्वेक्षणमा निम्न खालको पेशामा संलग्नता देखियो । जसलाई तालिका नं. ३ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. ३

डाँगी महिलाको पेशाको अवस्था

क्र.स.	पेशा	संख्या (जना)	प्रतिशत
१	कृषि	४२	६०.८६
२	सरकारी जागिर	६	८.६९
३	व्यापार	१४	२०.२८
४	वैदेशिक रोजगार (भारत बाहेक)	३	४.३४
५	अन्य	४	५.७९
	जम्मा	६९	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन २०७३

तालिका नं. ३ लाई विश्लेषण गर्दा अधिकांश डाँगी महिला ६१.५३% प्रतिशत महिलाहरू कृषि पेशामा आवद्ध रहेका थिए । त्यस्तै वैदेशिक रोजगारमा १ जना (३.८४%) प्रतिशत गएको पाईन्छ, भने सरकारी पेशामा ७.६९ प्रतिशत, व्यापार १९.२३ प्रतिशत र अन्य अन्तर्गत ७.६९ प्रतिशत रहेको छ । अन्य भन्नाले घरायसी कामकाजमा संलग्न हुँदै अतिरिक्त समयमा गरेका आयआर्जनका काम जस्तै सिलाई कटाई, तरकारी बारी आदि कार्यहरू अन्य अर्न्तगत पर्दछन् । शिक्षा क्षेत्रमा देखिएको न्युन सहभागिताको प्रभाव अधिकांश महिला कृषि

पेशामा संलग्न देखिनु पनि हो र वैदेशिक रोजगारीमा जानुको प्रमुख कारण बेरोजगारी तथा आम गरिबी रहेको छ । बेरोजगारी तथा गरिबीको प्रमुख कारण अशिक्षा नै हो भनेर भन्न सकिन्छ ।

४.१.५. अध्ययन क्षेत्रका महिलाको धार्मिक अवस्था

सामाजिकमूल्यमान्यता आधारित आस्थावान विचार तथा दैवी शक्तिमाथिको विश्वास धर्म हो । प्राचिनकालमा धर्मलाई समाज तथा राष्ट्र संचालनको मुलआधार मान्य गरिन्थ्यो । समाजमा विभिन्न खालका परिवर्तन हुदै जाँदा धर्म प्रतिको आस्थामा पनि केहि परिवर्तन भएको देखिन्छ । देशमा करिब ८१.३ प्रतिशत जनता हिन्दु धर्ममा आस्था राख्छन् भने ९ प्रतिशत बौद्ध, ४.४ प्रतिशत इस्लाम, ३ प्रतिशत किरात, १.४ प्रतिशत क्रिश्चियन लगायतका धर्मालम्बीहरु रहेका छन् भने यस अध्ययन क्षेत्रमा २६ जना महिलामा गरिएको सर्वेक्षणमा ८८.४६ प्रतिशत हिन्दु धर्मालम्बी रहेका छन् । जिल्लामा बौद्ध, ईस्लाम, क्रिश्चियन धर्मालम्बीको संख्या एकदमै न्युन रहेको छ तर अध्ययनक्षेत्रका महिलाहरुमा उच्च धार्मिक विश्वास रहेको पाईन्छ ।

तालिका नं. ४

डाँगी महिलाको धार्मिककार्यमा संलग्नताको अवस्था

क्र.स.	धर्म	संख्या (जना)	प्रतिशत
१	हिन्दु	२३	८८.४६
२	क्रिश्चियन	३	११.५४
	जम्मा	२६	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन २०७३

तालिका नं. ४ लाई विश्लेषण गर्दा प्रार्य सबै महिलाहरु हिन्दु धर्ममा आस्थावान देखिन्छन् भने उनीहरु धार्मिक रुपमा केहि सामाजिक बन्धनहरुको सामना गर्दै स्वस्फूर्त रुपमा हिन्दु धर्मलाई अँगालेका छन् । अन्य धर्मका तुलनामा हिन्दु धर्म प्रति ८८.४६ प्रतिशत छन् । २०६८ को जनगणनामा देशको कुल जनसंख्याको ८१.३ प्रतिशत हिन्दु र १.४ प्रतिशत क्रिश्चियन रहेको देखाएको छ । नेपालमा देखिएको हिन्दु धर्मको बाहुल्यता जस्तै अध्ययन क्षेत्रको जनसंख्या संग तुलना गर्दा मिल्दोजुल्दो देखिन्छ । अध्ययन क्षेत्रमा हिन्दु

वाहेक क्रिश्चियन धर्म अंगाल्नुका कारण खोज्ने प्रयासमा हिन्दु धर्मले उपेक्षा गरेका नारी समुदाय जस्तै एकल महिला तथा न्युन आय भएका महिलाले यो धर्म अंगालेको पाईन्छ ।

४.१.६. घरमुलीका रुपमा डाँगी महिलाको अवस्था

नेपाली समाजमा पुरुष प्रधानता पाईन्छ । देशको आधाभन्दा बढि जनसंख्या रहेको महिलाहरु परिवामा घरमुलीका रुपमा न्युन देखिन्छ । २०६८ को ११ औँ जनगणना अनुसार २५.७३ प्रतिशत महिलाहरु घरमुलीका रुपमा रहेको छन् । अध्ययन क्षेत्रमा गरेको अध्ययनका क्रममा जम्मा २६ घरधुरी रहेको सो क्षेत्रमा महिला घरमुलीका रुपमा निम्न तथ्याङ्क पाईयो ।

तालिका नं.५

डाँगी परिवारमा (घरधुरी) मा महिला घरमुलीको अवस्था

क्र.सं.	अवस्था	महिला घरमुली	जम्मा	प्रतिशत
१	भएका	१०	१०	३८.४६
२	नभएका	१६	१६	६१.५४
३	जम्मा	२६	२६	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन २०७३

तालिका नं.५ लाई विश्लेषण गर्दा अध्ययन क्षेत्रका महिलाहरु घरमुली तथा सम्पति माथिको स्वामित्व न्युन हुनुको कारण परम्परागत मुल्यमान्यता (महिलालाई घरायसी काममा सिमित राख्नु, महिलाको नेतृत्व स्वीकार गर्न नसक्नु, पुरुष प्रधानता आदि) तथा महिला स्वयम् अशिक्षित हुनु तथा नेतृत्व गर्न समेत हिचकिचाउनु प्रमुख कारण हुन । देशको कुल परिवार संख्याको २५.७३प्रतिशत महिला घरमुली रहेका छन् । अध्ययन क्षेत्रमामहिला घरमुलीको रुपमा १० परिवार अर्थात ३८.४६ प्रतिशत र १६ परिवारमा अर्थात ६१.५४ प्रतिशत पुरुष घरमुली रहेको पाईन्छ । नेपालको सन्दर्भमा हेर्ने हो भने जनजातिहरुमा महिला घरमुलीको संख्या बढि रहेका पाईन्छ ।

४.१.७. डाँगी महिलाको वैवाहिक स्थिति

अध्ययन क्षेत्रका डाँगी महिलाको सामाजिक पृष्ठभूमि खेतले क्रममा वैवाहिक स्थितिको जानकारी हुन आवश्यक हुन्छ । वैवाहिक स्थितिले महिलाको विभिन्न पक्षलाई उजागर गर्दछ । डाँगी महिलाहरुमा वैवाहिक स्थिति के कस्तो छ भनेर गरिएको अध्ययनमा निम्न तथ्य फेला परेको छ

तालिका नं. ६
डाँगी महिलाको वैवाहिक स्थिति

क्र.सं.	वैवाहिक अवस्था	संख्या जना	प्रतिशत
१	विवाहित	३६	५२.१७
२	अविवाहित	२७	३९.१३
३	एकल महिला	६	८.६९
	जम्मा	६९	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन २०७३

तालिका नं. ६ लाई विश्लेषण गर्दा अध्ययन क्षेत्रमा रहेका महिलाहरुको वैवाहिक अवस्था हेर्दा विवाहित महिलाको संख्या ३६ अर्थात ५२.१७ प्रतिशत रहेका छन् । अध्ययन क्षेत्रमा रहेका कुल ६९ जना महिला मध्ये अविवाहित र एकल महिला क्रमश २७ जना (३९.१३ प्रतिशत) र ६ जना (८.६९ प्रतिशत) रहेको पाइयो । उक्त तथ्याङ्कले शिक्षित महिलाको विवाह गर्ने उमेर र अशिक्षित महिलाले विहे गर्ने उमेरको स्थितिलाई समेत प्रस्ट पार्दछर अध्ययन क्षेत्रमा शिक्षित हुनेक्रमसंगै ढिलो विवाह गर्ने गरिएको पाइएकोछ ।

४.१.८. निर्णय प्रक्रियामा डाँगी महिलाको सहभागिता

सामान्यतया महिलाहरु घरायसी कामकाजमा बढि संलग्न रहेको देखिन्छन् । परिवारमा हुने विभिन्न कार्यहरुमा निर्णायक भूमिका कस्तो हुन्छ भन्ने सवालमा उनीहरुको घरायसी कामकाजको प्रकृतिलाई नियाल्नु सान्दर्भिक देखिन्छ । खेतीपाती, धार्मिक संस्कार, वैवाहिक कार्यक्रम, किनमेल, सन्तान उत्पादन, विद्यालय छनोट तथा अन्य सामाजिक गतिविधिमा महिलाको सहभागिता तथा निर्णय प्रक्रियामा के कस्तो भूमिका रहन्छ भनेर हेर्ने

क्रममा अध्ययन क्षेत्रमा रहेका २६ जना डाँगी महिलामा गरिएको सर्वेक्षणमा निम्न तथ्यांक फेला पारियो ।

तालिका नं. ७

पारिवारिकनिर्णय प्रक्रियामा डाँगी महिलाको सहभागिता वा भूमिका

क्र.सं.	घरायसी कार्य	निर्णय प्रक्रियाभूमिका		सङ्ख्या (जना)	प्रतिशत
		छ	छैन		
१	कृषि कार्य (वीउ विजनको छनोट)	✓		५	
२	धार्मिक कार्य (पुजापाठ)	✓		३	
३	बैवाहिक कार्य (छोरा/छोरीको विवाह)		✓	३	
४	किनमेल	✓		४	
५	सन्तानको हेरचाह	✓		७	
६	सन्तान उत्पादन		✓	३	
७	विक्रि (जग्गा, जमिन, पशुचौपाय)	✓		१	
	जम्मा	२०	६	२६	

स्रोत : स्थलगत अध्ययन २०७३

तालिका नं.७लाई विश्लेषण गर्दा अध्ययन क्षेत्रमा रहेका विवाहित २६ जना महिलामा गरिएको पारिवारिक निर्णय प्रक्रियामा भूमिकालाई हेर्दा सबै भन्दा बढि सन्तानको हेरचाह तथा रेखदेखमा ७जना महिला रहेका छन् । त्यसै गरि धार्मिक कार्यमा ३ जना, कृषि कार्यमा ५ जना, किनमेल कार्यमा ४ जना र जग्गा, जमिन तथा पशुचौपाय विक्रिमा १ जना रहेका छन् । भने छोरा छोरीको विवाह तथा सन्तान उत्पादन कार्यमा महिलाको कहिँ कतै संलग्नता देखिदैन । र निर्णय प्रक्रियामा सहभागि नै नभएका ६ जना महिला देखिए । अध्ययन क्षेत्रका महिलाको विभिन्न क्षेत्रमा फरक फरक किसिमको सहभागिता हुनुको कारण सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक आदि हुन तापनि यसको प्रमुख कारण महिलाहरूको सामाजिक पृष्ठभूमिलाई लिन सकिन्छ । जसले हरेक क्षेत्रमा महिलाको सहभागिता विभेदपूर्ण गराई दिएको पाईन्छ ।

अध्याय - पाँच

महिलाको शैक्षिक अवस्थाको चित्रण

५.१ महिला शिक्षाको शुरुवात

नेपालमा प्रजातन्त्रको स्थापना पछि मात्र महिला शिक्षाको शुरुवात भएको पाईन्छ। २०६८ अनुसार कुल जनसंख्या २,६४,९४,५०४ को १,३३,४५,४६३ अर्थात ५१.०५ प्रतिशत महिलाहरू रहेका छन। भने ३५ प्रतिशत महिला अझै पनि शिक्षाको उज्यालो घामवाट वञ्चित छन। सन् २००१ को जनगणना अनुसार कक्षा १ देखि १२ सम्म अध्ययन गर्ने ७५ लाख ४२ हजार ३९३ विद्यार्थी मध्येमा छात्राको जनसंख्या वढि रहेको पाईन्छ। भने उक्त तहमा ३८ लाख ३२ हजार ५८० छात्रा रहेको पाईन्छ।

नेपाली महिलाको शाक्षरता प्रतिशत ५७.४ रहेको पाईन्छ भने डाँगी महिलाको शैक्षिक अवस्था हेर्ने हो भने १७ प्रतिशत रहेको छ। बाँकी महिलाहरू घरायसी कामकाजमा संलग्न रहेको रहेको पाईन्छ। कुल डाँगी महिलालाई देशको समग्र साक्षरतासंग दाज्ने हो भने कुल महिलाको ०.०२ प्रतिशत महिला शाक्षर देखिन्छ।

नेपालमा उच्चशिक्षामा महिलाको कुल भर्नादर करिब १७ प्रतिशत छ भने जवकि विश्वमा महिलाहरूको कुल भर्नादर ३० प्रतिशत भन्दा वढि रहेको पाईन्छ, अझ विकसित मुलुकको त सोहि दर ७० प्रतिशत भन्दा माथि रहेको पाईन्छ। आज भन्दा २५ वर्ष अगाडिको समयलाई हेर्ने हो भने (छात्रा) महिलाको संख्या उल्लेख्य वृद्धि भएको पाईन्छ। इएम आइएस को प्रतिवेदन (२०७०/०७१) लाई आधार मान्ने हो भने उच्चशिक्षामा छात्र भन्दा छात्राहरू वढिरहेको देखिन्छ। जवकि महिलाहरू २००२ साल पछि मात्र विद्यालय जाने गरेको पाईन्छ। राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन २०४९ अनुसार नेपालमा २०४८ सालमा उच्च शिक्षा अध्ययन गर्ने विद्यार्थी मध्ये १५ प्रतिशत भन्दा कम छात्रा थिए भने सो अनुपातमा व्यापक परिवर्तन भएर छात्राहरू ५१ प्रतिशत भन्दा वढि रहेका छन। (शिक्षा आयोग, २०४९)

५.२. शैक्षिक संस्थाको अवस्था

भौगोलिक रूपमा भित्रि मधेश क्षेत्रमा पर्ने दाङ जिल्लामा देशको पहिलो संस्कृत विश्वविद्यालय (२०४३) रहेको छ । अध्ययन क्षेत्रमा साक्षरतादर न्यून देखिए तापनि समग्र दाङ जिल्लाको शैक्षिक अवस्था भने मध्ययम खालको देखिन्छ । सो जिल्लामा रहेका शैक्षिक संस्थाहरुको निम्न छन् ।

तालिका नं. ८

शैक्षिक संस्थाको अवस्था

क्र.सं.	शैक्षिक संस्थाको नाम	किसिम		जम्मा
		निजी	सरकारी	
१	विश्व विद्यालय		१	१
२	क्याम्पस	१४	१७	३१
३	उमावि	२१	३५	५६
४	माध्यामिक	५९	४९	१०८
५	निम्न माध्यामिक	४६	८७	१३३
६	आधारभूत तह	५२	२५३	३०५
	जम्मा	१९२	४४२	६३४

स्रोत : फ्ल्यास रिपोर्ट २०७१, जिशिका दाङ

तालिका नं. ८ लाई विश्लेषण गर्दा दाङ जिल्लामा रहेका शैक्षिक संस्थाहरु माथिको स्वामित्वलाई अध्ययन गर्दा सरकारी तथा निजी गरि दुई रूपमा हेर्न सकिन्छ । आधारभुत, निम्न माध्यामिक, माध्यामिक, उमावि, क्याम्पस तथा विश्वविद्यालयमा निजी अर्न्तगत १९२ वटा तथा सामुदायिक सरकारी अर्न्तगत ४४२ वटा शैक्षिक संस्थाहरु रहेको देखिन्छ । क्याम्पस ३१, उमावि ५६, मावि १०८, निमावि १३३ र आधारभूत तह अर्न्तगत ३०५ विद्यालयहरु रहेका छन् जसले दाङ जिल्लाको समग्र शैक्षिक अवस्थालाई चित्रण गर्दछ ।

५.३. अध्ययन क्षेत्रको शैक्षिकसंस्थाको प्रकार

२०६८ सालको जनगणना अनुसार कुल जनसङ्ख्याको ७०.३२ प्रतिशत साक्षरता रहेको दाङ जिल्लामा पुरुष ७८.८८ प्रतिशत र महिला ६२.७८ प्रतिशत रहेका छन् भने अध्ययन क्षेत्रको कुल जनसङ्ख्याको ५३.६२ प्रतिशत महिला साक्षरतादर रहेको पाईन्छ ।

अध्ययन क्षेत्रमा ३ वटा उच्च मावि, २ निमावि र २ वटा प्रावि रहेका छन् । अध्ययन क्षेत्रमा रहेका महिलाहरुले अध्ययन गरेका वा गर्दै गरेका निजी तथा सामुदायिक शैक्षिक संस्थामा महिलाको जनसंख्याको विवरण निम्न छ ।

तालिका नं. ९

शैक्षिक संस्थाको प्रकार

क्र.सं	विद्यालयको किसिम	संख्या (जना)	प्रतिशत
१	सामुदायिक, सरकारी	२२	५९.४५
२	निजी	१५	४०.५४
	जम्मा	३७	१००

स्रोत :स्थलगत अध्ययन २०७३

तालिका नं. ९ लाई विश्लेषण गर्दा अध्ययन क्षेत्रका महिलाहरुको शिक्षा प्रतिको चासो तथा साक्षरतादरले उनीहरु शिक्षाको महत्व बुझ्दै गएको भान हुन्छ । अध्ययन क्षेत्रका महिलाहरु पढ्ने शैक्षिक संस्था कुन प्रकारका हुन भनेर अध्ययन गर्ने क्रममा स्कुल जाने कुल ३७ जना महिला विद्यार्थीहरुमा सामुदायिक सरकारी तर्फ २२ जना (५९.४५) र निजी विद्यालय तर्फ १५ (४०.५४) विद्यार्थी रहेका छन् । यसले अध्ययन क्षेत्रका महिलाहरुको आर्थिक हैसियत अनुसार विद्यालयको किसिम निर्धारण हुन गरेको पाईएकोछ । बढि आम्दानी हुने परिवारका महिलाहरुनिजी विद्यालयमा पढ्ने तथा कम आम्दानी हुने परिवारका महिलाहरुसरकारी विद्यालय पढ्ने तथा समाजमा आफ्नो आर्थिक हैसियत उच्च देखाउने मनसायले पनि निजी विद्यालयमा भर्ना गर्ने गरेको पाईएकोछ । यद्यपि शिक्षाको गुणस्तरताका कारण निजी भन्दा सरकारी विद्यालयमा संख्या बढि हुनुले सरकारी विद्यालय तर्फको आर्कषण बढ्दो देखिन्छ ।

५.४ शिक्षाको किसिम/प्रकार

सुखमय जिवनको महत्वपूर्ण आधार भनेको शिक्षा हो । शिक्षा मानव जिवनको अभिन्न अंग हो । शिक्षाले नै राम्रो नराम्रो कुराको बोध गराउदछ । शिक्षा विनाको मानव जिवन लगाम विनाको घोडा जस्तै हो । शिक्षा प्राप्तिका विभिन्न माध्यमहरु हुन्छन जसद्वारा मानिसलाई शिक्षा प्राप्त गर्दछ । नियमित रुपमा स्कुलमा गएर विद्यालयको नियम

भिन्न रहेर अनुशासनको पालना गरि प्राप्त गरिने शिक्षा औपचारिक शिक्षा हो । अनौपचारिक शिक्षा भन्नाले प्रार्य उमेर पुगिसकेका पुरुष तथा महिलाका लागि पाएक पर्ने स्थान तथा समयानकुल हुने गरि दिईने शिक्षा अनौपचारिक शिक्षा हो र अपाङ्गता तथा शाररीक रुपमा कमजोर व्यक्तिका लागि दिईने शिक्षा विशेष शिक्षा हो । अध्ययन क्षेत्रमा गरिएको सर्वेक्षणमा जुन यस्तो पाईयो ।

तालिका नं. १०

शिक्षाको किसिम

क्र.सं.	शिक्षाको किसिम	संख्या (जना)	प्रतिशत
१	औपचारिक शिक्षा	३२	८६.४८
२	अनौपचारिक शिक्षा	३	८.१०
३	विशेष शिक्षा	२	५.४०
जम्मा		३७	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन २०७३

तालिका नं. १० लाई विश्लेषण गर्दा अध्ययन क्षेत्रमा रहेका अधिकांश महिलाहरूले औपचारिक रुपमा शिक्षा हाँसिल गरेका छन् । कुल शिक्षित महिलाको ८६.४८ प्रतिशत ले औपचारिक रुपमा शिक्षा ग्रहण गरेका छन् । ८.१० प्रतिशत महिलाले अनौपचारिक रुपमा शिक्षा ग्रहण गरेका छन् भने ५.४० प्रतिशतले विशेष शिक्षा प्राप्त गरेका छन् । पहिले पहिले स्कूल सम्म नपुगि सामान्यतया घरमै बसेर बाह्रखरी पढेर अक्षर चिन्ने तथा चिठी पत्र लेख्ने तथा पठाउने सम्मका पढाई हुने गरेको पाईयो भने पछिल्ला समयमा सबै जना औपचारिक रुपमा नै स्कूल गएर शिक्षा प्राप्त गर्ने गरेको अध्ययन क्षेत्रमा पाइयो । वर्तमान समयमा जसरी शिक्षालाई जिवनको महत्वपूर्ण अंगका रुपमा हेरिन्छ र विद्यालय जानुपर्छ भन्ने मान्यताले गर्दा औपचारिक शिक्षा बढ्दो क्रममा रहेको पाईन्छ ।

५.५ प्राप्त शैक्षिक तह

शैक्षिक अवस्थाको विश्लेषण गर्ने क्रममा शिक्षाको तहगत अवस्थाको जानकारी महत्वपूर्ण मानिन्छ । शिक्षा प्राप्तिका विभिन्न तहगत श्रेणी रहेका रहेका छन् । नेपाल बोर्ड

परिषदले शिक्षालाई तीन तहमा विभाजन गरेको पाईन्छ । १) आधारभूत तह, २) माध्यामिक तह र ३) उच्च तह गरि तीन तहमा विभाजन गरेको छ । तहगतरुपमा अध्ययन क्षेत्रका डाँगी महिलाहरु कुन-कुन तहमा अध्ययनरत छन् भनि गरिएको सर्वेक्षणमा निम्न तथ्यहरु पाईयो । जसलाई निम्न तालिकामा प्रष्ट पारिएको छ ।

तालिका नं. ११

अध्ययन क्षेत्रका महिलाको शैक्षिक तह

क्र.सं.	तह	संख्या (जना)	प्रतिशत
१	आधारभूत तह	१४	३७.८३
२	माध्यामिक तह	९	२४.३२
३	उच्च तह	११	२९.७२
४	अन्य (अनौपचारिक शिक्षा)	३	८.१०
	जम्मा	३७	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन २०७३

तालिका नं. ११ लाई विश्लेषण गर्दा अध्ययन क्षेत्रका नियमित रुपमा पठनपाठनमा सहभागि हुने महिलाहरुको जम्मा संख्याको ११ जना (२९.७२ प्रतिशत) उच्च तहमा अध्ययनरत देखिन्छन भने ९ जना (२४.३२%) माध्यामिक तह, १४ जना (३७.८३%) आधारभूत तहमा र ३ जना (८.१०%) अनौपचारिक शिक्षाअन्तर्गत अध्ययनरत रहेका छन् । समग्रमा अध्ययन क्षेत्रका महिलाहरुको आधारभूत तहमा अध्ययनरत विद्यार्थी सङ्ख्या न्युन हुनुमा भर्नादर न्युन रहेको र प्रजनन दरमा समेत कमी आउनुले आधारभूत तहमा भर्नादर घटेको पाईन्छ ।

अध्याय - छ

डाँगी महिलाको विगत र वर्तमान

कुल १३० जना को जनसङ्ख्या रहेको अध्ययन क्षेत्र उरहरी डाँगी बस्तीमा ६९ जना महिला र ६१ जना पुरुष रहेका छन् । विभिन्न पेशा व्यवसायमा संलग्न डाँगीहरूको सामाजिक पृष्ठभूमि तथा शिक्षामा पहुँचको अध्ययन गर्ने क्रममा डाँगी समुदायको विभिन्न पक्षहरू जस्तै, जनसङ्ख्या, धर्म, पेशा, वैवाहिक स्थिति, शिक्षाको अवस्था आदिको अध्ययन गरिएको छ । सोहि क्रममा मुख्य रूपमा सो समुदायका महिलाहरूको शैक्षिक अवस्थाको वृहत् अध्ययन गरिएको थियो । जसमा ८७जना (६६.९२%) शिक्षित र ४३ जना (३३.०७%) निरक्षर रहेका छन् । जम्मा ६९ जना महिलामा ३७ जना (५३.६२%) शिक्षित र ३२ जना (४६.३८%) अशिक्षित रहेका छन् भने ६१ जना पुरुषहरूमा ५० जना (८१.९६%) शिक्षित तथा ११ जना (१८.०४) निरक्षर रहेका छन् । यसले पुरुषको तुलनामा महिलाको साक्षरता संख्या ज्यादै न्यून देखिएको छ । यसरी अध्ययन क्षेत्रका महिलाको साक्षरतादर कम हुनु तथा शिक्षामा न्यून पहुँच हुनुमा विभिन्न कारणहरू खोतल्ने प्रयास गरिएको छ ।

६.१. शिक्षामा न्यून पहुँच हुनुका कारणहरू

अध्ययन क्षेत्रमा रहेका महिलाहरूको शैक्षिक अवस्था हेर्दा निरक्षर भन्दा साक्षर वढि देखिन्छन् । पुरुषको साक्षरता प्रतिशत तुलना गरेर हेर्दा महिलाको साक्षरता ज्यादै न्यून देखिन्छ । २०६८ सालको जनगणना अनुसार कुल साक्षरतादर ६५.९ प्रतिशत रहेको छ जसमा पुरुष ७५.१ र महिला साक्षरता ५७.४ प्रतिशत रहेको पाईन्छ । अध्ययन क्षेत्र अर्थात दाङ जिल्लाको साक्षरतादर ७० प्रतिशत छ जसमा पुरुष र महिलाको क्रमश ७९ प्रतिशत र ६३ प्रतिशत रहेको छ भने अध्ययन क्षेत्र उरहरी गाविसको साक्षरता ७३.६४ प्रतिशत रहेको छ जसमा पुरुष ८३.४१ प्रतिशत र महिला ६५.०९ प्रतिशत रहेको छ । अध्ययन क्षेत्रका डाँगी महिलाको शैक्षिक अवस्था न्यून हुनुका कारणहरू निम्न रहेका छन् ।

६.१.१. परम्परागत मुल्यमान्यता

अध्ययन क्षेत्रकामहिलाहरूमा अझै पनि परम्परागत सोचाई हावी देखिन्छ । महिलाहरूले घरधन्दा तथा चलोचौकोमा सिमित रहनु पर्दछ र महिला भनेको अर्काको घरमा जाने जात हो र उनीहरूलाई नपढाउँदा नि भईहाल्छ भने मान्यता अझै पनि कायम देखिन्छ । छोरीलाई घर भन्दा टाढा पढ्न समेत अप्ठ्यारो मान्ने डाँगी महिलाको शिक्षामा

कमै मात्र पहुँच देखिन्छ । यसरी हेर्दा अध्ययन क्षेत्रका डाँगी महिलाहरु शिक्षा आर्जन गर्ने सवालमा परम्परागत सामाजिक मुल्यमान्यता बाधक भएको देखिन्छ ।

६.१.२. कमजोर आर्थिक अवस्था

धार्मिक रुपमा महिलाको स्थानलाई उच्च मान्ने कुरा धार्मिक ग्रन्थमा उल्लेख गरिएको भएता पनि नेपाली समाजमा त्यो कुरा व्यवहारमा देखिदैन । फलश्वरुप नेपाली महिलाहरु धार्मिक तथा सांस्कृतिक रुपमै दमित छन् । जसको असर अध्ययन क्षेत्रका डाँगी महिलाहरुमा पनि परेको पाईन्छ । शिक्षामा पहुँच नहुनुको अर्को कारणका रुपमा धार्मिक तथा सांस्कृतिक मुल्यमान्यतालाई पनि मान्न सकिन्छ ।

६.१.३. धार्मिक तथा सांस्कृतिक मान्यता

नेपाल एक अल्पविकसित मुलुक हो । आर्थिक रुपमा देश सबल बन्न सकिरहेको छैन । नेपालीहरुको प्रतिव्यक्ति आय करिब ९०० अमेरिकी डलर रहेको पाईन्छ । जुन प्रयाप्त होईन् । त्यसमा पनि हेर्ने हो भने पुरुषको भन्दा महिलाको आय स्रोत तथा आर्थिक अवस्था भन्ने कमजोर रहेकोछ । महिलाको शिक्षामा पहुँच हुन नसक्नुको अर्को कारण आर्थिक अवस्था कमजोर हुन पनि हो जसले गर्दा आधारभूत शिक्षा तथा गुणस्तरिय शिक्षा प्राप्तिमा बाधा पुगेको पाईन्छ ।

६.१.४. जनचेतनाको कमी

मानिसको ज्ञानको पहिलो स्रोत जनचेतना हो । जनचेतनाले मानिसलाई ज्ञान प्राप्त गर्न प्रेरित गर्दछ । मानिस सामाजिक प्राणी भएको नाताले उसले जन्म देखि मृत्यु प्रयत्न सिक्ने र सिकाउने काममा संलग्न हुन्छ र सिक्ने चाहाना राख्दछ । अध्ययन क्षेत्रका महिलाहरुको जनचेतनाको स्तर न्युन देखिन्छ शिक्षा प्राप्तिमा समेत प्रभाव परेको देखिन्छ ।

६.२. साक्षरता अभियान सञ्चालन

देशैभर साक्षरता अभियान संचालन भईरहेको छन । कतिपय जिल्ला तथा गाविसहरु पूर्णसाक्षर भईसके भने कतिपय हुने क्रममा छन् । नेपालको पहिलो पूर्णसाक्षरता जिल्ला ललितपुर हो भने पहिलो गाविस पोखराको हेम्जा गाविस हो । यसै क्रममा दाङ जिल्ला अर्न्तगत अध्ययन क्षेत्रमा उरहरी गाविसमा समेत नेपाल सरकार, जिल्ला शिक्षा कार्यालय दाङ र अन्तराष्ट्रिय दातृ संस्था युएसएआडी को संयुक्त पहलमा साक्षरता अभियान संचालन हुदै आएको पाईन्छ । यसै क्रममा अध्ययन क्षेत्रमा पनि साक्षरता अभियान संचालनमा रहेको छ जस अर्न्तगत निम्न कार्यक्रमहरु अगाडि सारिएको छ ।

६.२.१. छात्रवृत्ति कार्यक्रम

विद्यालयमा अध्ययनरत विद्यार्थी छात्रा छात्रहरूका लागि छात्रवृत्ति कार्यक्रम मार्फत जेहेन्दार, अनाथ, असाहाय, महिला, दलित, लोपोन्मुख, जनजाति आदि विद्यार्थीलाई नेपाल सरकारले छात्रावृत्ति प्रदान गर्दै आएकोछ । जसले गर्दा विद्यालयका विद्यार्थीको भर्नाहुने दर बढ्दो क्रममा छ ।

६.२.२ .प्रोढ शिक्षा कार्यक्रम

शिक्षाको उज्यालोवाट वन्चित उमेर पुगेका महिला तथा पुरुषलाई साक्षर पार्ने उद्देश्य अर्न्तगत नेपाल सरकारले प्रोढ शिक्षा संचालन गर्दै आएको छ । र अध्ययन क्षेत्रमा समेत यो अभियान जारी रहेको छ । सोहि अनुसार अध्ययन क्षेत्रमा समेत प्रोढ शिक्षा कक्षाहरु संचालन हुँदै आएकोछ जसले गर्दा साक्षरता अभियान सफल हुनेमा केहि आशा गर्न सकिन्छ ।

६.२.३. बालशिक्षा कार्यक्रम

नेपाल सरकारले हरेक क्षेत्रमा विशेष गरि पिछडिएको वर्ग तथा आर्थिक रुपमा विपन्न परिवार आदि समुदायका लागि बालशिक्षा कार्यक्रम लागु गरेको पाईन्छ । तथापि अध्ययन क्षेत्रमा पनि युएसएआडी ले बालकक्षाहरु संचालन गरेको पाईन्छ ।

अध्याय-सात

सारांश र निष्कर्ष

यस अध्यायमा अध्ययनको सम्पूर्ण पक्षहरूको सारसंक्षेपलाई प्रस्तुत गरिएको छ । यसरी संक्षेपमा प्रस्तुत गर्दा अध्ययनको छोटकरी अंशलाई सारांशको रूप दिई प्रस्तुत गरिएको छ भने उक्त सारांशबाट प्राप्त हुने नतिजाको आधारमा छोटकरीमा निष्कर्ष निकालि प्रस्तुत गरिएको छ ।

७.१. सारांश

दाङ जिल्लाको तलसीपुर नगरपालिका १८ मा बसोबास गरेका डाँगी महिलाको सामाजिक, साँस्कृतिक पृष्ठभूमि तथा शैक्षिक अवस्था तथा शिक्षामा पहुँच, सम्पत्ति माथिको स्वामित्व, निर्णय प्रक्रियामा भूमिकाको अवस्थासंग यो अध्ययन सम्बन्धित छ । सदरमुकामबाट करिब ९ किलोमिटर मा अवस्थित यस अध्ययन क्षेत्रमा जिल्लामा रहेका कुल १,१६,४१५ घरधुरी मध्येमा २६ घरधुरी डाँगीहरू रहेका छन । मुलथलोका रूपमा सल्यानको लस्तमेकोट र गाराकोट रहेता पनि डाँगीहरू राप्ती अञ्चलका पाँच वटा जिल्ला रुकम, रोल्पा, सल्यान, प्युठान र दाङमा रहेका छन् ।

यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्यहरूमा यस तुलसीपुर नगरपालिका १८ उरहरी डाँगी महिलाको सामाजिक साँस्कृतिक पक्ष, शैक्षिक अवस्थाको चित्रण तथा डाँगी महिलाको जनसांख्यिकीय अवस्था, निर्णय प्रक्रियामा डाँगी महिलाको भूमिका, पैतृक सम्पत्ति माथिको स्वामित्वको अवस्था कस्तो रहेको छ भन्ने पत्ता लगाउनु रहेको छ । यसैगरी यस अध्ययनको सन्दर्भ सामाग्रीको रूपमा पूर्वप्रकाशित वा अप्रकाशित दुवै कृतिहरूलाई समिक्षा गरेको छ । तथ्याङ्क प्राथमिक र द्वितीय दुवै श्रोतहरूबाट संकलन गरि प्रस्तुत गरिएको छ । यस अध्ययनको लागि तथ्याङ्क संकलन गर्दा अन्तरवार्तालाई मुख्य आधार बनाएर सूचना संकलन गरिएको छ । २६ घरधुरी रहेको सो अध्ययन क्षेत्रमा २६ वटै घरधुरी लाई जनगणना पद्धति अर्न्तगत अध्ययनमा समावेश गरिएको छ ।

यस अध्ययनमा समावेश गरिएका २६ घर परिवारमा पुरुषको संख्या ६१ र महिलाको संख्या ६९ गरी १३० जनसंख्या रहेका छन् । अध्ययन क्षेत्रका अधिकांश (६१.५३%) घरधुरीहरू

एकल परिवारपरिवारिक ढाँचामा रहेको पाइन्छ भने परम्परा अनुसारकै संयुक्त परिवारमा भने ३८.४६ प्रतिशत मात्र रहेको छ । सो क्षेत्रमा युवा जनसंख्या (१६-४०)को बाहुल्यता रहेको सबै भन्दा बढी रहेको देखिन्छ । यस अध्ययनमा अशिक्षित भन्दा शिक्षित महिला जनसंख्या धेरै रहेका छन् । जस अर्न्तगत २६ घरधुरी परिवारमा ६९ जना महिला जनसंख्यामध्ये ३२ जना अर्थात् ४६.३७ प्रतिशत निरक्षर रहेका छन् भने ५३.६२ प्रतिशत अर्थात् ३७जनामहिलासाक्षर रहेका छन् । भने २ जना महिलाले स्नातक तह सम्मको शिक्षा हाँसिल गरेको देखिन्छ । अध्ययन क्षेत्रका ६९ जना महिलामा गरिएको अध्ययनमा पेशाको अवस्थालाई हेर्दा कृषि पेशामा ४२ जना ६०.८६प्रतिशत, वैदेशिक रोजगारीमा ३ जना ४.३४ प्रतिशत, व्यापार व्यवसायमा २०.२८ प्रतिशतरहेको छ । त्यस्तै अन्य तर्फ ५.७९ प्रतिशत रहेको छ । त्यस्तै धार्मिक अवस्थालाई अध्ययन गर्दा सबै भन्दा बढि ८८.४६ प्रतिशत हिन्दु धर्मालम्बीहरु रहेका छन् भने क्रिश्चियन ११.५४ प्रतिशत रहेको पाईन्छ ।

डाँगी महिलाकोबैवाहिक अवस्था लाई हेर्दा विवाहित महिला ३६ जना देखिन्छन । ६९ जना महिलामा गरिएको सर्वेक्षणमा विवाहित महिला ३६ जना ५२.१७प्रतिशत र अविवाहित २७ जना ३९.१३ प्रतिशत रहेको छ भने त्यसै गरि निर्णय प्रक्रियामा विवाहित ३६ जना महिलामा गरिएको सर्वेक्षणमा सन्तान उत्पादन र छोराछोरीको विवाहको निर्णय बाहेक अन्य कार्यहरु खेतीपाती, किनमेल, पुजापाठ, सन्तानको हेरचाह तथा खरिद विक्रिमा महिलाको निर्णायक भूमिका रहेको पाईयो । त्यसै गरि अध्ययन क्षेत्रका महिलाको शैक्षिक अवस्थाको अध्ययन एवम् अनुसन्धान गर्दा अध्ययन क्षेत्रमा रहेको समग्र जिल्लाका शैक्षिक संस्थाहरुमा विश्वविद्यालय १, क्याम्पस ३१, उमावि ५६, मावि १०८, निमावि १३३ र अधाभूत ३०५ गरि जम्मा ६३४ वटा शैक्षिक संस्थाहरु रहेका छन् भने अध्ययन क्षेत्र उरहरी मा क्याम्पस नभएको, उमावि ३ वटा, मावि ३ वटा, निमावि नभएको र प्रावि २ वटा रहेका छन् ।

शैक्षिक संस्थाको प्रकारमा सामुदायिक सरकारी, निजी गरि दुई प्रकारका रहेका छन् जहाँ ३७ जना विद्यार्थी नियमित रुपमा स्कुल आउने जाने गरेकोमा २२ जना (५९.४५%) सरकारीमा र १५ जना (४०.५४%) निजी विद्यालयमा रहेका छन् । अध्ययन क्षेत्रका शिक्षित महिलाहरु कुन कुन माध्यमवाटसाक्षरता प्राप्त गरेका हुन भन्ने सर्वेक्षणमा औपचारिक शिक्षा अर्न्तगत ३२ (८६.४८%), अनौपचारिक शिक्षा (प्रोढ शिक्षा) ३ जना (८.१०%) र विशेष शिक्षा २ जना (५.४०%) रहेका छन् । त्यसै गरि स्कुल जाने महिला विद्यार्थीको ३७जना मध्ये

अधारभूत तहमा १४ जना (३७.८३%), माध्यामिक तहमा ९ जना (२४.३२%) र उच्चतहमा ११ जना (२९.७२%) र अन्यमा ३ जना (८.१०%) रहेका छन् ।

अध्ययन क्षेत्रका डाँगी महिलाहरूको साक्षरता पुरुषको भन्दा न्युनहुनुका विभिन्न कारणहरू खोजी गर्ने क्रममा परम्परागत मुल्यमान्यता, आर्थिक अभाव, आमगरिवी, चेतनाको अभाव आदिले गर्दा डाँगी महिलाहरू शिक्षाको उज्यालो घामवाट वञ्चित रहेको पाईन्छ । साथै अध्ययन क्षेत्रमा साक्षरता प्रतिशत वृद्धि गराउने उद्देश्यले विभिन्न साक्षरता कार्यक्रमहरू जस्तै, प्रोढशिक्षा, बालशिक्षा तथा छात्रावृत्ति जस्ता कार्यक्रमहरू संचालन गर्दै साक्षरता अभियान संचालन गरेको पाईन्छ ।

७.२. निष्कर्ष

विशेष गरि राप्ती अञ्चलका पाँच जिल्ला सल्यान, प्युठान, रुकम, रोल्पा र दाङतथा कर्णाली अञ्चलका केहि जिल्लाहरू र पूर्वीनेपालका भ्जापा, सुनसरी र मोरङमा डाँगीहरूको बसोवास रहेको पाईन्छ । भने प्रमुख थाकथलोका रुपमा सल्यान जिल्लाको थारमारे गाविस अर्न्तगत लस्तमेकोट र गाराकोटलाई मानिन्छ । मुलथलो छोडेर वसाई सर्ने क्रममा नजिका जिल्लाहरू सल्यान, प्युठान, रुकम, रोल्पा र दाङमा उनीहरूको बसोवास रहेको पाईन्छ भने त्यसमा पनि सबैभन्दा बढि दाङ जिल्लामा रहेका छन् ।

डाँगी महिलाको सामाजिक पृष्ठभूमि औल्याउने क्रममा महिलाको जनसंख्या, पेशा, शिक्षा, धर्म, शैक्षिक अवस्था, पैतृक सम्पति माथिको स्वामित्व, निर्णायक प्रक्रियामा भूमिका आदि प्रमुख विषयवस्तु हुन भने मुख्य विषयवस्तुका रुपमा डाँगी महिलाको शिक्षामा के कस्तो पहुँच रहेको छ भन्ने सवालमा अध्ययन क्षेत्रमा रहेका ६९ जना डाँगी महिलाको साक्षरता प्रतिशत ५३.६२% हो । जसमा ३७ महिला साक्षर र ३२ जना महिला निरक्षर देखिन्छन् । तुलनात्मक रुपमा निरक्षर भन्दा बढि साक्षर भएता पनि साक्षरतादर भने न्युन देखिन्छ । यसरी साक्षरता न्युन हुनुमा विभिन्न सामाजिक तथा परम्परागत मुल्यमान्यता तथा घरायसी कामकाज, आर्थिक अभाव प्रमुख कारण हुन भने साक्षरता प्रतिशत वृद्धि गर्नका लागि चालिएको साक्षरता अभियानलाई भने सकारात्मक मान्न सकिन्छ जसले डाँगी महिलाको चेतनाको स्तरमा भने केहि वृद्धि भएको पाईन्छ ।

सन्दर्भसूची

- अन्तराष्ट्रिय महासन्धी (२०६९), सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मुलन सम्बन्धी महासन्धी, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, हरिहरभवन, ललितपुर ।
- अधिकारी, तोयानाथ (२०७१), शिक्षाका आधारहरु, काठमाण्डौ : एकेडेमिक बुक सेन्टर ।
- अधिकारी, विष्णुप्रसाद (२०७२), शिक्षा सेवा प्राविधिक सहायक परीक्षा दीर्घदर्शन, काठमाण्डौ : आशिष बुक हाउस प्रा.लि. ।
- गौतम, सावित्री (२०७१), महिला हिंसा र पुरुषलाई विश्वासघात, कान्तिपुर दैनिक पत्रिका, मंसिर २३ ।
- गौतम, संगीता (२०७३), महिला शसक्तिकरणका कुरा, सेतोपाटी डटकम ।
- जिविस, (२०७१), दाङ जिल्ला पार्श्वचित्र, दाङ : जिल्ला विकास समितिको कार्यालय दाङ ।
- तिवारी, सरिता (२०७३), नारीले आफू हुनुको बोध समेत गर्न नपाउने, राष्ट्रिय दैनिक पत्रिका, २०७३ चैत्र १९ ।
- नेपाल सरकार (२०४९), शिक्षा आयोग प्रतिवेदन २०४९, काठमाण्डौ : शिक्षा आयोग ।
- नेपाल सरकार (२०७३), शैक्षिक स्मारिका, भक्तपुर : शिक्षा मन्त्रालय शिक्षा विभाग ।
- नेपाल सरकार (२०६८), अध्ययन प्रतिवेदन २०६८, थापाथली, काठमाण्डौ : तथ्याङ्क विभाग नेपाल ।
- नेपाल सरकार (२०२८), शिक्षा ऐन २०२८ तथा शिक्षा नियमावली २०५९, जनप्रगतिशिल प्रकाशन, काठमाण्डौ : डिल्लीवजार ।
- नेपाल सरकार (२०७१), जिल्ला वस्तुगत विवरण, दाङ : जिल्ला तथ्याङ्क कार्यालय ।
- प्रसाद ईश्वरी, पोखरेल (२०७३), महिला हक अधिकार स्थापना: शैक्षिक संवेदनशिलताका सवाल, लैङ्गिक समविकास शिक्षा, नेपाल सरकार, शिक्षा विभाग ।
- प्रधानाडग, देविना (२०७३), शैक्षिक प्रशासनमा महिलाको उपस्थिति, लैङ्गिक समविकास शिक्षा, नेपाल सरकार, शिक्षा विभाग ।

पुनमगर, उषा (२०७१), *महिला शिक्षाको आवश्यकता*, विचार स्तम्भ, नागरिक न्युज २०७१
फागुन २६ ।

बस्नेत, बविता (२०७०), *नेपालमा लैङ्गिक उत्तरदायी नीति तथा कानून र यसको
कार्यान्वयनको अवस्था*, भद्रकालीप्लाजा, काठमाण्डौ : राष्ट्रिय महिला आयोग ।

भण्डारी, भुवनेश्वर (२०७३), *हिन्दु धर्ममा नारी*, काठमाण्डौ : समता फाउन्डेशन ।

भट्टराई, ज्ञानेश्वर (२०७३), *नायव सुब्बा परिक्षा दिग्दर्शन*, बागबजार, काठमाण्डौ : आशिष
बुक्स हाउस प्रा.लि ।

भण्डारी, रामकुमार (२०६९), *नेपालको शिक्षा ईतिहास र वर्तमान अवस्था*, जनमुक्तिमार्ग
प्रत्रिका, २०१० सेप्टेम्बर ७ ।

भट्ट, प्रमोद (२०७१), *Education System in Nepal*, काठमाण्डौ : मार्टिन चौतारी थापाथली
।

रसाईली, राजेन्द्र (२०७२), *दलित महिलाको शैक्षिक अवस्था*, अप्रकाशित शोधपत्र, त्रिचन्द्र
बहुमुखी क्याम्पस काठमाण्डौ ।

शर्मा, कुवेरनाथ (२०५७), *शिक्षाको दर्शनशास्त्रीय एवम् समाजशास्त्रीय आधार*, काठमाण्डौ:
रत्न पुस्तक भण्डार ।

NPCS (2011), *National Population and Housing Census*, Central Bureau of
Statistics, Kathmandu, Nepal.

अन्तरवार्ता अनुसूची

१. सामान्य परिचय

उत्तरदाताको नाम,थर :-

लिङ्ग:-

भाषा:-

पेशा:-

धर्म:-

शिक्षा:-

२. शिक्षा भनेको के हो?

.....

३. तपाईंले पढनु भएको छ वा छैन?

क) छ ख) छैन

४. कति पढनु भएको छ?

क) आधारभुत ख) माध्यामिक ग) उच्च तह

५. कुन शिक्षा पढनु भएको छ ?

क) औपचारिकशिक्षा ख) अनौपचारिक शिक्षा ग) विशेष शिक्षा

६. सरकारको शिक्षा नीति वारे जानकार हुनुहुन्छ ?

क) छ ख) छैन

७. तपाईंको परिवारमा कति जना सदस्य छन्?

.....

८. तपाईंको परिवारमा कति जना शिक्षित अशिक्षित छन्?

क) पुरुष(जना) ख) महिला(जना)

९. तपाईंले पढने विद्यालय कस्तो प्रकारको हो?

क) निजि

ख) सामुदायिक सरकारी

१०. तपाईंको परिवार कस्तो प्रकारको हो?

क) एकल

ख) संयुक्त

११. घरमुली को हुनुहुन्छ ?

क) पुरुष(जना)

ख) महिला(जना)

१२. परिवारमा महिला मात्रको संख्या कति छ ?

.....

१३. विवाहित महिलाको संख्या कति रहेको छ ?

.....

१४. तपाईं वस्ने घर कस्को नाममा छ ?

क) श्रीमान पुरुष(जना)

ख) श्रीमति महिला(जना)

१५. जग्गा जमिन कति छ ?

क) कट्टा

ख) विगा

ग) रोपनी

१६. शिक्षाले पारेको प्रभाव वारे थाहा छ?

.....

१७. परिवारको रोजगारीको अवस्था कस्तो छ ?

.....

१८. कुनै आयमुलक तथा सीपमुलक तालिम लिएको छ?

क) छ

ख) छैन

१९. लिएको छ भने कस्तो तालिम लिनु भएको छ?

क) तरकारी खेती ख)सिलाई कटाई

ग) व्युटिसियन घ)अन्य

२०.डांगी महिलाको स्वास्थ्य अवस्था वारे जानकारी ।

.....

२१.वार्षिक आम्दानि कति छ?

.....

२२. तपाईंको आम्दानिले खान पुग्छ कि पुग्दैन?

क) पुग्छ ख) पुग्दैन

२३. घरायसी काममा महिलाको भूमिका कस्तो रहेकोछ ?

क) छ ख) छैन